

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 74 (16136) 1999 чылдың октябрь 12, вторник

Ат салган шагы Садар ортээ 2 рубль. 22.00

НАЙЫВЫСТАН СӨЗУВУС — ӨННУК

Байырлыг хуралдардан репортаж

Тыва Арат Республиканың Россияның составына эки тура-биле каттышканын 55 чыл оюнуң юбилейинге турса-кааткан Тыва Республиканың Дээди Хуралының болгаш Чазактын каттышкан байырлыг хуралы октябрь 8-те Чазак Бажының хуралдар улуг залына болуп эрткен. Оң ажилына Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттары, ТР-ниң Чазак кежигүннери, ТР-ниң Президент Административияның харыс салгалыг ажилдакчылары, кожууннарның, хоорайның тус чер төлээкчилеринин Хуралдарының болгаш кожууннар, хоорайлар чагыргаларының даргалары, бүүдүргелеринин, албан организациаларының удуру-тукулары, политиктиг парти-яларның база шимчээшкннеринин төлээкчилери, дайынның, күш-ажылдың хоочуннары, улус ажил-агайының мурнакчылары, малчынар, эртемендер, чогаалчылар, культураның база уран чүүлдүң ажилдакчылары, студентилер, юбилейге киржиң келген делегациаларының төлээкчилери киришкен.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы Ш. В. Кара-оол каттышкан байырлыг хуралды эге сөс-биле ажыткан. Тыва Арат Республиканың Россияның составына каттышканын төгүлдүг улуг ужуру-дузалыг ол эгезинде демделгезин. Россияның улустары-биле тыва чон 55 чылдың дургузунда кады ажилдап, чурттап келген, бо чуу-саа бистер кымнар бис — чүге кады ажилдап, чурттап турар бис, бо эвилел чунуң-биле онза чугула болуп турарыл деп чүвени көргүскенин чуугаалаан.

Тываның болгаш Россияның чаагай чоруу, оларның хөй националдыг улустарының чаагай чоруу дээш бүгү күженишкннерин каттыштырып, эвилелде алгаш ажилдаарыңе ол кыйгырган.

Тыва Республиканың Президентизи — Чазак Баштыгы Ш. Д. Ооржактың "Бистиң найыралывыс чүс-чүс чылдарда чурттаар" деп илеткеди кылгыры-биле сөс берген. (Илеткедин долу хөзүгүленин бөгүңү солунда парлаан).

Тыва Республиканың улус ажил-агайының мурнакчыларына күрүне шааналдарын Президент Ш. Д. Ооржак ты-выскан. Мурнакчыларга ша-налдарны тысыр дугайында

РФ-тиң Президентизи Б. Н. Ельцинниң болгаш Тыва Респуб-ликаның Президентизи Ш. Д. Ооржактың чарлыктарын ном-чаан. Б. Н. Ельцинниң Чар-лыгы-биле чуртка болгаш Тыва-вага улуг ачы-хаавыязы дээш ТР-ниң Уруглар фондузунуң даргазы Сара Монгушова Ооржакка Хүндүлел орденнин тывыскан. Мал ажилына үр чылдарда үр-түннелдерлиг ажилдап келгени дээш Монгун-Тайга "кожуунуң "Мөгени-Бурун" совхозтун малчыны Хеймер-оол Когаржапка Рес-публика орденнин, Бай-Тайга кожуунуң "Кызыл-Даг" көдээ ажил-агай каттыжышының-нык хойжузу Сандыжып Хер-текке "Республиканың алдар-тык малчыны" деп хүндүлүг атты берген. Оон еске-да мур-накчылар, өөредилгенин, ка-дык камгалалының, культураның, үлетпүрүнүң, транспортуң ажилдакчыларынга алдарлыг аттарны, хүндүлүг бижиктер-ни тывыскан.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Хүндүлел бижик-терин улус ажил-агайының мурнакчыларына база тывыс-кан.

Каттышкан хурал доозулган, залга Россияның болгаш Тываның күрүне гимнинер база катап күүсеткен.

Республиканың В. Көк-оол аттыг хөгжүм-ши театры байырлап шинчи кири каас-тартыган. Оң сценазының артында Россия Федерациязы-ның болгаш Тыва Республика-ның күрүне туктары база "55" деп улуг саннарны аскан. Аңаа октябрь 9-та 17 шакта Тыва Арат Республиканың Россия-ның составына эки тура-биле каттышканында бээр 55 чыл-ына турса-кааткан байырлыг хуралды киржикчилери, ча-латкан аалчылар залды дол-дур олурулган.

Тыва Республиканың Прези-дентизи Ш. Д. Ооржакты, Дээди Хурал Даргазы Ш. В. Кара-оолду, Россия Федерациязы-ның Чазак делегациаларының баштыгы, РФ-тиң Федерация болгаш националдыг херекте-риниң талазы-биле яамының сайыды В. А. Михайловту сче-наже чалап үндүрүп келген. Чыылганнар оларны димиттиг адыш часкаашкыны-биле ут-кул, хүлүзлү алган.

Байырлады белектер бол-гаш эртирер республиканың оргкомитеди юбилейге турса-

каткан байырлыг хуралды ажыттыганын чарлапкан. Рос-сия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың күрүне гимнинер күүсеткен.

Ш. Д. Ооржакка сөс бер-ген.

Байырлыг хуралды киржи-чилеринге, республиканың хүндүлүг аалчыларына Россия-ның составына Тываның кат-тышканын 55 чыл болган юбилей-биле холбаштыр чүректиң ханызындан изиг байыры Президент чедирген. — Хамыктың мурнунда Рос-сия Федерациязының Прези-дентизи Б. Н. Ельцинге, оң чоруткан байырлыг телеграм-масында бистиң адрезивске чылыг сестери дээш өөрүп четтиргени илереткен. РФ-тиң Федерация болгаш национал-дыг херектеринин талазы-биле яамының сайыды Вячеслав Александрович Михайлов баш-таан хөй кижиги киржикчилер делегацияны бистиң юбилей-вике киржи-биле Россия Федерациязының Чазак чорут-кан, ол ышакш чокку бол-гаш ыракш кожаларывыс, акы-дуңма Моолдан аалчылар база келген. Ол делегациалар-га база байыр чедирип тур мен — деп, Ш. Д. Ооржак чууга-лаан.

Бо дээрге, бистиң Россия-биле дөрт чүс чыл (век) най-ыралывын төгүзүңүң байыр-лады болурун ол демделгезин. Байырлап биске дедир хая көрүрү, эртен үге шын сай-гарылганы кылыр, үнелелди бээр, чедиишкннерни демдел-гезин, чарлыктары көөр эки арганы берип турарын айты-кан. 1944 чылдың октябрьда Россияның составына Тываның каттышканын төгүлдүг ужуру-дузалыг болган деп са-нап турар бис. Россия биле Тываның аразында акы-дуңма-лышкы найыралчы харылзаа-лар оң чеди чүс чылдың эге-зинде үндээллеттингеш, чоор-ту быжыгып, хөгжзинин Прези-дент демделгезин.

Россия биле Тываның ара-зында акы-дуңма найыралды, кады ажилдакылганы быжыг-лаарына хоочун салгалдын төлээкчилери, Тываның күрүне ажилдакчылары, үлет-пүрүнү, культураның, эртемениң өөредилгенин ажилдакчылары улуг ролды ойнаан, оларга өөрүп четтиргенин Ш. Д. Оор-жак илереткен.

Малчынар байырлаы Наа-дымын база демделгезин тура-

рың Дарга айткаш, маадыр-лыг күш-ажылы-биле бистиң кол байлаавыс — малдың баш-саанын көүдөдир дээш ажил-дап турар малчынарга өөрүп четтиргенин чылыг сестерин илереткеш, чедиишкннерни күзээш.

Тывага Россия кезээде улуг дузазын чедирип, деткимезин көргүзүп келген, оң ачызын-да республиканың экономика-зы, социал адыры, эртеми, культуразы, кадык камгалалы, өөредилге чаартынып, сайы-раан, ол ам-даа уламчылап турарын айткан. РФ-тиң Прези-дентизи 1994 чылдың июль-да Тывага ажилчын албан езу-зун кылып чораны биске улуг ужуру-дузалыг болганын дем-делгезин. Тыва Республиканың 2005 чылга чедир социал-эко-номиктиг хөгжүлдээзиниң ду-газында Россияның Чазактың 1045 дугаарлыг доктаалына Чазак Даргазы В. В. Путин бо чылдың сентябрь 16-да ат сал-ган. Бо документ республика-ның хөгжүлдээзинге улуг ролу-ду ойнаар. Ол дээш Россия-ның Чазакта, В. В. Путинге улугу-биле өөрүп четтиргенин Президент база катап илерет-кен.

Бо байырлыг-биле чегелеш-тир Республика хүнүн демдел-гезин, оң ужуру-дузалыг оратор чуугаалаан.

РФ-тиң Федерация болгаш националдыг херектеринин талазы-биле яамының сайыды В. А. Михайлов Россияның Чазактын мурнундан байыр чедирип чүве чуугаалаан. РФ-тиң Чазак Даргазы В. В. Пу-тин бо байырлап киржирин кончу күзээш, ынчалза-даа ажил-албанының чай чок бол-ганындан кээп шыдавайн бар-ганын ол дыңнаткаш, оң ди-лээ-биле тыва чонга Чазактан, кууда болуңдан байыр чедир-ген бижиниң сөзүгүленин ном-чуп берген. Ону байырлыг хуралды киржикчилери улуг көдүрүшкүн-биле хүлээп ал-ган. В. В. Путинниң бо хурал-га чуугаалап турган белектер каан чуугазының сөзүгүленин дөдүрүлгү ономчаан: "Тываның хөмүр-даш үлетпүрүн хөгжүдеринге, Ак-Довурак — Абаза автомобиль оруун фе-дералдыг ужуру-дузаже шилчи-деринге, Саян-Шушенск суг хөөлбөз шингээди алырын-га, Кызылдың аэропортуң деле-гейге чегелги кылдыр эле дериинге, Россия — Моол кы-зыгаарының материал-техник-

тиг баазың быжыгларына Чазактың талазындан детким-чени көргүзөр. Бо байырлап-га эң-не улуг белек болза Чазактын 1045 дугаар доктаа-лы болур. Шаң мындыг чугу-ла документиң сөөлү үш чылда Россияның чагыс-даа субъекти хүлээп албаан, оң күүселдээ бистиң яамыга база хамаржыр, оң сайыды кижиги болганында олче чогуур са-гышты салыр мен" деп, В. А. Михайлов чуугазына айткан.

ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы Ш. В. Кара-оол ху-ралды киржикчилеринге бай-ыр чедирип чүве чуугаалаан.

РФ-тиң Федерация Чөвүлени-нин Федералдыг Хуралының, Күрүне Думазының, Даштыкы херектер, Онза Байдалдар яамыларының, Алтай, Бурят республикаларының, Красноярск крайының, Томск, Новосибирск областтарының, Россияның улус-тарының Ассамблеязының, шериг округтарының, каайлы чериниң, Моолдун, сарыг ша-жының төлээкчилери бол-гаш өскелер-даа байыр чедир-ип чүве чуугаалаан. Тываның Россияга каттышканын 55 чылдарының дургузунда рес-публикага улуг чаартылгалар болганын олар демделгезин, ол чүгле Россияның хөй национал улустары-биле Тываның чурттакчы чонунуң быжыг найыралының, кады ажилда-жылгазының ачызында боттан-ганын айтып, моон сонгаар ол улус калбарып, быжыгарын йөрээп турганнар.

Республиканың улус ажил-агайының мурнакчыларына Россияның болгаш Тываның Чазак шаңгалдарын тывыскан. Байырлыг хурал доостурга, Россияның, Тываның күрүне гимнинер күүсеткен.

Юбилейге турса-кааткан байыр-лыг хуралды киржикчилери Тываның, Москваның, Россия-ның аңгы-аңгы девискээрлерин-де келген уран чүүл мастер-лериниң концертин көргөн. Яңы-бүрү долдуга уранның аялгалар чаңгылап, улустар-ны сорук кирип турган...

Тываның Россияга каттыш-канын 55 чылгына турса-каат-кан байырлыг хурал улустар-ның найыралының езулуг көргүзүү болган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ТЫВАНЫҢ БҮГҮ ЧОНУНГА

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович! Төөгүлүг болушкун — Россияның составына Тываның эки тура-биле кат-тышканын 55 чыл ою-биле респуб-ликаның хөй националдыг чонунга чүректиң ханызындан байыр чедирип олур мен.

Чартык чүс чыл ажыг үеде бүгү-ле россиянар-биле тиелелгелерни бол-гаш бергелерни, өөрүшкүнү болгаш муңгаралды үлөжип келген силер. Бо он-он чылдарның дургузунда элээн каш салгалдарның шудургу күш-ажылы-биле регионнуң социал-экономикиг хөгжүлдээзинге быжыг үндөзүн чедииш-кинни-биле салдыган: агроулетпүр-

нуң улуг комплекизи, даг-тывыш бол-гаш болбаазырадылга адырлары тур-густунган.

Националдар аразына тайбыңы болгаш чөпшээржилгени камгалап чорук Тываның мурнунда турар эң чугула айтырыглары чедиишкнни шиттирлээринге моон сонгаар-да быжыг үндөзүн болур дээрзинге бүүрээр мен.

Тыва Республикага чаагай чорукту болгаш чечектелишкнни, а оң чурт-такчыларына быжыг кадыкшылдыг аас-кежикти болгаш бүгү-ле чүүлге эң-не экинни күзедим.

Б. ЕЛЬЦИН

БЕДИК ШАҢНАЛДАР-БИЛЕ

Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельцинниң Чарлыктарын сөз-гаар ТР-ниң улус ажил-агайының, өөредилге, культуразының, албан черлер-ниң ажилдакчыларының мурнакчылары Россия Федерациязының күрүне шаңгалдары-биле шаңнаан.

Күрүне мурнунга ачы-хаавы-язы, хөй чылдарда үр-түн-нелдиг ажилы болгаш улус-тар аразына найыралды база кады ажилдакылганы быжыг-лаарына кирген үлүг-хуузу дээш Россияның Уруглар фондузунуң Тыва Респуб-лика салгырының даргазы Сара Монгушова ООРЖАКТЫ Хүндүлел орден-биле;

Ада-чурт эртемин хөгжүдери-нге, бедик мергежилдик кадрларны белектеринге кирген үлүг база Россия-ның Эртемнор академиязы-ның 275 чылын таварыштыр геология-минералогия эрте-мнериниң доктору, бойдуз кур-лавырларын комплекстиг

Республиканың Кызыл-да экология-биология төвүнү методизи Галина Александровна ВАСИЛЬКОВАНЫ;

Кызылда № 2 ортумак шко-ланың башкызы Наталья Екимова МИСТРЮКОВАНЫ;

Тес-Хем кожуунуң Самга-лдайда № 2 ортумак шко-ланың башкызы Валентина Ки-зылова НАСАКТАНЫ;

"Россия Федерациязының ал-дарлыг эмчизи" хүндүлүг аттар-ны:

Тыва Республиканың онко-логия диспансериниң салбыр эргелекчизи Сайын Сергеевич КЛИМГЕ;

республика эмнелгезиниң кол эмчизиниң оралакчызы Людмила Байкараевна ХОВА-ЛЫГА;

"Россия Федерациязының ал-дарлыг башкызы" хүндүлүг ат-тарны:

Тыва Республиканың Пре-зидентизи Ш. Д. Ооржактың 1999 чылдың сентябрь 30-де № 525 Чарлыгын езугаар, өөредилге херезинге ачы-ха-вылазы болгаш хөй чылдар-да үр-түннелдиг ажилы дээш "Тыва Республиканың өөредилге-зиниң алдарлыг ажилдакчызы" хүндүлүг аттарны;

Чөөн-Хемчик кожуунуң өөредилге килдизиниң улуг инспектору Татьяна Маңнай-оловна КУУЛАРГА;

Кызыл хоорайда "Аныяк" өөредилге-бүүдүргүлге катты-жышкынының чингине ди-ректору оралакчызы Люд-мила Васильевна МИСТРЮКОВА-ГА;

Сүт-Хөл кожуунда Ак-Даш ортумак школазының дирек-тору Валентина Донгаковна ООРЖАККА;

Кызыл хоорайда № 1 ор-тумак школада Вера Ефимо-на ШЕСТАКОВАГА тывыскан.

Тыва Республиканың Пре-зидентизинин Хүндүлел бижик-биле Тываның күрүне үнөөгү ситединде методист Аида-сина Васильевна МУРЫГИНАНЫ шаңнаан.

УЖУРАЖЫЛГАЛА

АЙТЫРЫГЛАР БАРЫК ДӨМЕЙ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы Ш. В. Кара-оол Кызыл кожуунунуң суур-ларына барып чороан.

Баштайгы ужуражылгалар Баян-Кол болгаш Терлиг-Хая суурларга болуп эрткилээн.

Ш. Кара-оол Дээди Хурал Даргазына соңгутурган соон-да бо суурларга бир дугаар келгени ол болгаш вында чурт-тап чоруур кижилерниң амы-дырал-чуртталгазы-биле баш-тай танышкан. Ужуражылга ху-ралга-даа, чон-биле ийи-чан-гыстап-даа чуугаалашканда улустуң салып турар айтыры-лары барык дөмей. Ол дээрге уругларга пособие акшазы, башкыларның шалыны, мал оору-биле демисел болгаш

оон-даа еске амыдыралчы ай-тырыглар. Уруглар пособиези-ниң орнунга чонга үлээр деп турар далганын өртөзүн дыка улугаттырып, оң күүселдээш хыналдага алырын сүмелзээн.

Дээди Хуралдың Даргазы Шолбан Кара-оол дараазында хүн ол-ла кожуунуң Шам-балыг суурга барып вында чурт-тап турар чонун ажил, амы-дыралы-биле танышкан. Моон мурнунда чылдарда тараалаң деп ады алдаржаан Шамба-лыгының ажил-херезинде макта-ныптар хире чүве чогуң суму чагыргазының даргазы Генна-дий Мортуй-оол чуугаалаан.

Кывар-чаар материалдар садып алыр акшаның шаа-биле хөй

звес тараа тарып алган-да болза, чайгы каандашында дүждү шоолуг звес болган Сумуда 229 өг-бүлө 119 мал маганын.

Ужуражылгалар үезинде тур-густунуп турар айтырыгларда көөрге, мында база-ла уруглар пособиези төлөвүн ту-рары, акша шалының саадал турары, мал оору чоңу дүвүр-диг турар. Шамбалыг суурун өске черлер-биле харылзажыр телефону чок, электри шугуму урелик, ырак черлерде өөренип турар студентилерни, сурулдар-ны чорудар акша чок бооп тура-ры дээш оон-даа еске айтыры-лары Дээди Хурал Даргазына салган болгаш тодаргай харыя-лары алган.

Дина ЕНЗАК.

Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарына, тус чер бот-башкарылга органнарына соңгулдаларга, Тыва Рес-публиканың референдумнарын, тус черниң референдумнарын эртирерде азы Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга орган-нарының, тус чер бот-башкарылга органнарының соңгудар албан-дужаалдыг кижилерин дедир кыйгыртырда Россия Фе-дерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг орган-нарына соңгулдаларга бадылаашкын хүнү-биле капсырлаш-тыр эртирерде бадылаашкының үезиниң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Дээди Хурал 1999 чылдың сентябрь 28-те хүлээп олган

1 чүүл. Бо Хоойлу Тыва Рес-публиканың күрүне эрге-чагыр-газының органнарына, Тыва Республикада тус чер бот-баш-карылга органнарына соңгул-даларга, Тыва Республиканың референдумнарын, тус чер ре-ферендумнарын эртирерде ба-дылаашкын хүнүн азы Тыва Республиканың күрүне эрге-ча-гырга база тус чер бот-баш-карылга органнарының соңгу-дар албан-дужаалдыг кижиле-рин дедир кыйгыртырда Рос-сия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг

органнарының соңгулдалары-на бадылаашкын хүнү-биле капсырлаштырар дугайында чогуур органнар шиттир хүлээп алган таварылгада, бадылааш-кының эгелээр болгаш доос-тур үезин тодарадып айтып турар.

2 чүүл. Бо хоойлунуң 1 чүүлүнде айткан соңгулдалар-ны, референдумнарын эрти-рерде азы соңгудар албан-ду-жаалдыг кижилерни дедир кыйгыртырда, Россия Федера-

циязының федералдыг орган-нарына соңгулдалар-биле кап-сырлаштырар бадылаашкын-ның күрүне эрге-чагыргазының федералдыг хоойлулар-биле доктааткан дүрүм-хоойлу та-лазы-биле нормалары барым-даалап тодаргайлаар.

3 чүүл. Бо Хоойлу ону рес-публиканың "Тувинская пра-ва" база "Шын" солуннары-на албан езузу-биле парлаан хүнүндө эгелеп күштү болур.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК Кызыл хоорай № 355 1999 чылдың октябрь 5.

БИСТИҢ НАЙЫРАЛЫВЫС ЧҮС-ЧҮС ЧЫЛДАРДА УЛАМЧЫЛААР

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың Россияның составына Тываның эки тура-биле каттыжып киргенин 55 чыл оюнга турса-кааткан Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизинин) болгаш Чазактың 1999 чылдың октябрь 8-те каттышкан байырлыг хуралына илеткели

Хүндүлүг чагыс чер-чүртту-лары! Республиканың эргим аалчы-лары!

Тыва черде бөгүн кайгам-чык байырлап — Россияның составына Тываның эки тура-биле каттыжып киргенин 55 чыл демделгеленин турар-дыр 1994 чылдың октябрьда оң 50 чылын калбаа-биле демделгедивис. Ынчан мен байырлыг хуралга эртен үелерде Тыва биле Россияның бот-боттарыне чүткүлдүнү болгаш бөгүн оларның ара-зында харылзааларың сай-зыраңгайырының дугайын-

да калбак илеткеди кылдым. "Тыва Россияның составында — 53 чылда" деп эртем-практик-тиг конференцияны эртирди-вис, оң кичээгенинге Россия Федерациязының федера-лизминин национал болгаш де-вискээр политиказының чу-гула айтырыглары тургустун-гулаан.

Экономикиг болгаш политиктиг сорулгалары ботандырып тура, бис Тываның революция мурнунда-гы, ТАР үезинде база Тываның Россияның составына каттыжып кир-генин соонда төгүлдүг дуржул-газына даяныр апарар бис.

XVII чүс чылдың эгезинде, Россия ханы силгишкннерге, поляк-швед интервенцияга, тараачын дайынына таваржып турар берге үелерде, Сибирь-же орус чер шинчээчилери ханылап кирип, тыва аймак-тар-биле ажил-агайың болгаш культура харылзааларын тур-гузуу эгелээш. Обь хеминиң бажына болгаш 1609 чылда-ла Томск хоорайның чоотунга чурттап чороан көшкүн маа-дылар, күжүгеттер, сбиянар,

ооржактар эрге-чагырга чер-леринге оларны орус күрүне-ниң албатылары кылдыр алы-рының дугайында делегелерлиг кээп турганнар.

1616 чылда Россия тыва аймактарының кол кези кирип турган моол Алтын-хаанарың күрүнези-биле эл-найыралчы харылзааларны бактааткан. Орус элчинер В. Тюменец, И. Петров олар моол чагырык-чыларже бар чоруй тыва но-яннар-биле харылзажып, олар-ның "Бүгү Русьтун" чагырык-чызынга бараан болуусаарын дыңнааннар. Ол үеден бээр Тыва биле Россияның аразына политиктиг, экономикаг бол-гаш культура харылзаалары доктаамалчаан.

Алтын-хаанарың күрүнези Россияның составына катты-жып кирериниң дугайында айтырыгны тургузуу турган. Ынчалзажок чүс ажыг чыл эр-тен соонда, моолдар болгаш тывалар Кыдаттың Цинь динас-

I. Найыралды дөрт чүс чылы

Тыва биле Россияны 1914 чылга чедир чокушудожылгазының кол-кол бедилерини

Тываның күрүне тургузуунуң эгези үе-дүптүн талыгырыңе кире берген. 1450 чыл бурун-гаар Тыва Түрк каганаттың со-

ставына кирип турган. Оң соонда ол Уйгур, Кыргыз ка-ганаттарың, Чингис-хаан, Цинь империяларының кезик-

(Уланчызы 2-ги арында)

БИСТИҢ НАЙЫРАЛЫВЫС ЧҮС-ЧҮС ЧЫЛДАРДА УЛАМЧЫЛААР

(Эгези 1-ги арында)
 тыг сэдвй харылзалары иделпейжээ. Тывага 70—80 чылдарда орус сэдвйжыларның факторилерин айтканы-биле сэдвйжылык улам калбарган. XIX чүс чылдың баштайгы чартында Россияның алдын тывыш бодурулгелери ажилдап эгелээ, ол үндезин чонун ортузунга баштайгы ажилчыларның тыптырынга салдарлыг болган.

XIX чүс чылдың 80 чылдарында тура Тываже орус таарачыларның көмүл эгелээни улуг депшилгелиг укур-уткалыг болган. Кады кожа-хелбээ чуртталга, бот-боттарының аразына дорт харылзалар укур-дедир харылзаларының болгаш найыралчы хамаарылгаларың улам ынай быжыгаларың, тываларның депшилгелиг орус база европейжи культураларга хаара туттунуп, ижигеринге идиглиг болган. Маңа православ христиан болгаш сарыг шажынарда дөмейлешкек сабыгалар: православ чүдүлгө — өскө чоннарның чүдүлгелеринге шымдыштыг болуру, сарыг шажында — удурлангышкын көргүспези, топтуг-томаның болуру учур-уткалыг болганы база учур-уткаж.

Орус эртемденер болгаш аян-чорукчулар В. В. Радловтуң, Г. Н. Потанинниң, А. В. Адриановтуң, Г. Е. Грумм — Грижмайнонуң, Ф. Я. Конюнуң болгаш өскөлериниң да Тываның бойдузун, экономиказын, төөгүзүн болгаш культуразын шинчилеп өөрениринге ролю улуг болган. Оларга тыва араттар орук айтыкчылары, хелемчилер болуп, эгзэртинмес дузаны чедиргенер.

лир аргалыг болган.
 Ол үеде ооң боттанылгазын-га таарымчалыг даштыкы болгаш иштики байдалдар тургустунган.

Бирдээ. Россия хааныг чактактан өскө чурттар-биле чарганы чөптүг эвес дуржулгаларын куш чок болдуруп, чоннарның Россияның составында аңгылан үнеринге чедир бот-догуннаар эргезин бадтыкаан.

Иинде. Иштики чөрүлдээ, ме-силдежишкыннерге үсперлеткен Кыдат күрүне колониалдыг дарлалдан хосталырының демисели-биле ажаанзыраан болгаш кайда-чүде Тываның дугайында бодаар харык чок болган.

Уагы. Хамаарышлас чорук дээш Кыдат-биле болгаш барон Унгериниң шериглери-биле демиселге харыксырал кошкан кожа-хелбээ Моол Тывада болушкуннарның чорудулгазын-га салдар чедирер харыкшык чок болган.

Дорто. Россия, Кыдат болгаш Моол тускайлаң бир күрүнеңиң эрге-ажыктарын делегй революциязының эрге-ажыктарына чыгыртырының идеязын иделкейли-биле суртаалдаан Коминтерниң салдарының адаанга турган.

Адаа соонда. Тываның бот-догуннаарына иштики байдалдар четпик, быжа берген. Протектораттың үе-чазында кожу-нарның бот-боттарының аразында иштики харылзалары быжыккан. Чурту бот-тускайлаң ушкарып-баштаарының аргаларын тыва чыгыркычылар шингээди алганнар. Ол болза арга-дуржулгалыг, дээди шажын эртемниң, чөчүк улустарының элээш каш дыл-домаан, а ол шажын орус дылды эки билер кижилер турган.

Бүгү Тываның 1921 чылдың август 13-тен 16-га чедир Сут-Бажыңга эртен тургузукчу хуралы тыва чонуну амьдыралына онзагай чулга айтырлары шиптирилген: Таңды - Тыва (Улус) күрүнеин чорлоон, ооң баштайгы Конституциязын хүлээп алган, эрге-чагырга органнын тургузган.

Ол хамаатыларың хоойлу мурунуга ден эргелин чарлаан, феодал шүгүрү база шаажылал чуртуну куш чок болдуруп, эрге-дужаалдыг кижилерниң сонгудалынын бактааткан, чонуну экономиктиг болгаш культурун денчели, кадыны дээр күрүнеңиң сагыш салышыкынын быжыгалаан.

Ул Хуралды (шуулганы) чылдырларына болгаш эртинеринге Россия-биле найыралчы харылзалары тургузарының туруштуг талалакчызы, ол үедеги эң салдарлыг тыва политика болгаш күрүне ажылдакчызы, бо чылын төртүтүнгенден бээр 100 чылы демдеглеттинип турар Монгуш Буяң-Бадрыгга улуг роль ойнажыр. Ол шуулганың белеткелине идепкейлиг киржи, оң ажылын удурткан болгаш тыва Конституцияның төлөвилелин Хуралдың сайгарылгазын-га саналдап кирген.

Шыгарак эртем билгилги кижилер болгаш ол Конституцияның төлөвилелин ажалдап кылды турду, чүгө россияжи хоойлужу дугайың эвес, а Түрк каганаттың, Цинь империязының хоойлу-дурмурунун, Чингис-хааның Ясазының, Алтайн-хааның Хову дурмурунун арга-дуржулгаларын өөренип көргөн дээрзин даап бо-даары берге эвес.

Кожунар болгаш сумалар денчелине бот-башкарылганың элементилерин киригени-биле чергелештир күрүне эрге-чагырганың удуртукчу органнының сонгудалынын тургусканы, бүгү денчелдерин удуртукчуларын сонгуурунун принциптерин боттандырганы тыва күрүне тургузуунуң улам ынай сайзыраңгайырынга быжык бааза болган.

Конституция тыва болгаш орус чоннарның аразында шериг, экономиктиг база политиктиг эвилелин быжыгалаан. Даштыкы политика талазы-биле Тыва Совет Россияның чагланчы адаанга кирген.

1924 чылдың октябрыда III Улуг Хурал ТАР-ның ийги Конституциязын хүлээп алган, анда эрге-чагырганың дээди органнының база күрүне эргелеп-башкарылганын системасы туюлуна чедир

тордоргойлатканы: Улуг Хурал, Биче Хурал болгаш Биче Хуралдың Президиуму, сайыттар Чөвүлели, Иштики херектер, Шүүгү, Соң-хоо, Даштыкы херектер жамылары. Кожунарны болгаш сумаларны дээди эрге-чагырганың Советтерин тургускан, оларны сөөлүндө барып ажылы чоннарның Хуралдары деп адаан. Конституцияга "Соңгудалар дугайында" көзөкти кириген.

ТАР-ның үшкү Конституциязын 1926 чылдың ноябрь 24-те IV Улуг Хуралга хүлээп алган, анда кол сорулга кылдыр күрүне апардының долу демократчыдыгының байдалдарында күрүне тургузуун быжыгалаары, чуртаткы чонун ооң кол-баа-биле кириштирери көрдүгөн. Хамаатыларың сонгудал эргелери көскүзү-биле колбарткан. Чөп, оң байлактары, арга-арылар болгаш суглар бүгү чонунуң бойлап кылдыр чорлотканын, Даштыкы сэдвйжылык күрүне монополизмин тургускан, улус ажил-агыяныг планноошкыны кириген. Күрүне бюджетиниң, республиканың сүдүзелиниң болгаш туугуну дугайында тускай эгелери оңа кириген.

1930 чылдың ноябрыда Тываның VII Улуг Хуралы ТАР-ның дөрткү Конституциязын хүлээп алган, ол орат моссаларының диктатурасын чорлоон.

ТАР-ның күрүне тургузуунга чулга базым болза, кожуун болгаш суму хуралдары ооң мурундагызы дег аймактөрөл аайы-биле эвес, а дөвискээр-экономикагй байдалы-биле тургустунуп эгелээ.

1941 чылдың июнь 25-те Улуг Хурал бешки Конституцияны бадтылаан, ол нитилел амьдыралы улам тодоргойлаан.

Ол езугаар күрүнеңиң өңчүзү кылдыр чүгле черни, оң иштики байлактарын, арга-арыларны, сугларны эвес, а харын фабрика, заводдары, чер казылгаларын, алдын тывышкы, автомобиль, суг болгаш агаар транспорту, банкыларны, харылзаа херекселдерин, күрүне ажил-агыяларын, коммунал бодурулгелерин, чуртталга бажычларын, күрүне албан черлериниң болгаш бодурулгелериниң бажың-балгатарын чарлаан. Ол кооперативтиг организацияларны болгаш араттар каттыжыкчы чоннарның оларның эргезинде дериг-херекселдерге, оларның бодурун продукциязын-га, мал-маганга, туудулга нити өңчүк быжыгалаан. Хамаатыларың хууда куш-ажылыг үндезилеттинген хуу өңчүзүңе эргезин база бадтыкаан, ол езугаар дарлаар чыда-ажылды хораян.

Конституция беш үе-чөдөнү эртинип, ажил-ишти ораттарның диктатурасын быжыгалап, араттың революцтон нитиңиң удуртукчу болгаш башкарыкчы ролюн чорлоон. Сагыш-хоон, утка-шүңгү талазы-биле ол ССРЭ-нің Конституциязын-га чүдүлдеш апарган.

ваның почта маркалары бүдүн делегейге ат-сугалыг апарган. Тыва акша рубльден үнелиг турган.

Депшилгелиг өскөргөлерге көскү ролду ТАР-ның удуртукчу энеозунуң база республиканың эрге-чагырга органнының кадрлары: Монгуш Буяң-Бадрыгы, Оюн Курсе-ди, Иргит Шагдыржап, Адыг-Түлүш Чүлдүм, Степан Булуң, Татьяна Сат (Камова), Оюн Шагдыр-оол, Хертек Анчимаа (Тока), Седип-оол Танов болгаш өскөлер-даа ойнаан.

30-40 чылдарда Салчак Тока ТАР-ның бирги удуртукчузу апарган, ол республиканың хөгжүлдесинге, дайын чылдарында ССРЭ-ге дузаны организаастаарына улуг үлүг-хуучунуң кирген. Ооң-биле чергелештир бо кижиниң ады Тывага неперээң улуг когаралдыг политиктиг репрессиялар-биле холбаалыг.

Туразында аажылалдын, хоойлу-дурум сагынас чоруктуң түнелинде, Тыва бодунуң эң төлөптиг кижилерин оскунган. 30 чылдарның дургузунда Тываның Чазааның Баштайгы Монгуш Буяң-Бадрыгы болгаш ооң талалакчылары, Биче Хурал Даргазы Адыг-Түлүш Хемчик-оол, эртенгей сайыт Сат Чурмит-Тажы баштайгы Чазактың барык бүгү составы хоойлу-дурум сагынас чоруктан когараяннар. Дайын-зырак атеистер сарыг шажыны күрээ-хинтерин узутпак, ламалары нитилел амьдыралындан кызып үндүрүккөн.

Харалаан, үлүгедигерлерниң езулуг үнелеп медерээшкени оң-он чылдар эрте бергенде

келген. Эртен өйдөн өөредигерлерин: Тыва Республиканың Чазааның шиптирин езугаар репрессияга таварышканын чырык адын мөңгөжиткен, бистин чон хай-халыгы болушкуннарның дагы каталташкынын болдурубазын магадаып турар демократтыг хөгжүлдениң оруун шилеп алган.

Ада-чурттуң Улуг дайынның үезинде ТАР-ның ССР Эвилелиниң дузаломчызы

Дайын чылдарында орус болгаш тыва чоннарның найыралчы харылзалары чүдөн артык көскүлүг болган. Тыва бодунуң бүгү арга-шыннээң дайыны чыла шаары-биле дуза кадарына мөңгөзгөн. Тываның фронтка дузаломчызының нити түнү, амгы үениң акша санаашкыны-биле алгыра, чүс-чүс миллион рубльге үнелетинер, ол болза ТАР-ның ийи чылдың бот-боттары дөңгөжөр. Совет Шеригниң хергелелинге 5 шөлөн белекти, 40 муң хире шериг аяттарны, 400 муң баш малды болгаш акша-тегерикти чоруткан.

ТАР-ның хамаатылары Ада-чурттуң Улуг дайынының фронттарына эрес-дидим дайындап турганнар. Бистин Чоң-чүс чер-чуртулгаларыыс Хоюшук Чүргү-оолга, Түлүш Кечил-оолга болгаш Михаил Бухтуевке (өлгениң соонда) Совет Эвилелиниң Маадрыгы аттары тывыскан. Тыва эки турарчыла — атыг шериглер база танкистер дайынын төөгүзүңге чырыкылыг арын-нары кири бижээнер.

специалистери кадрларны чорудуп берип турган. Оларның дугайында өөрүп четтирген сактышкын тыва улуска кээздө ортар.

1944 чылдың ноябрь 19-та ССРЭ-нің Улус Комиссарының Чөвүлели "Тыва автономнуң областын көздө ажил-агыяныг дузалар хемчеглер дугайында" доктаалды хүлээп алган. Ону езугаар 1945 чылда область 72 тракторну, 16 комбайны, сизен кезер 540 машинаны, мал эмнелгелеринге дериглерин, тарып боозадылганың 15 пунктузун алган. 5 чыл иштинде бүгү районнарга МТС-терин тургускан.

Чүгө 1949-1950 чылдарда 2,5 муң чуртталга бажычарын, 62 школын, 19 электростанцияны, он-он клубтары болгаш номчулга бажычарын, магазиннерин, нитизи-биле алгыра, культура-амьдырал хандырылганың — 284, бодурулгениң 723 объектилерин туткан.

1952 чылда Тываның комплектиг геология экспедиция-

зын тургускан. Бойдус байлактарын шинчилээри эгелээ.

Тываның муруну кызыгаарын быжыгалаан. Кызыгаар отрядын Минусинскинде Хандагайтыке көжүргөн. Ук отрядтың 75 чылын чоокта чаа демдеглээң болгай бис.

Экономика адыралга командылап-дужаар агарып колдой турган. Тывага бүгү-нитти коллективизацияны чоруткан, ораторны көшкүн амьдыралдан сууржууруче шилчипкен. Ону допшилгелиг чүлү деп көрүп болор. Ооң-биле чергелештир малды нитижидерде ораторны өб-бүле составын барымдаалоп көрбөй турган. Чамдык черлерге аш-чүт болур таарыгалар тургулаан.

Политиктиг амьдыралга репрессиялар уламчылал турган. 1952 чылда Тывага "Сүт-Хөл херээң" хөектурген.

Сталин үезинде СЭКП обкомунуң бирги секретары С. К. Тока, облуккомун даргазы А. М. Чымба турда, Тыва Шалкын Митилер-биле хөгжүп олурган.

Улус депутаттарының эвилел сөөздизи ССРЭ-нің Конституциязындан коммунисттиг партияны удуртукчу ролюн дугайында алдыгы чүдүлү күш чок болдуруп.

Артыкчылыгы эргелер-биле демисел эгелээ. Мал тударының нормазын база дача ука-стоттарының хемчээлин кызыгаарлаанын узутпак эгелээ.

ССРЭ-нің делегейге ат-алдары бедээ.

Ынчалза-даа 1990-1991 чылдарда экономиктиг өздүлде соккан, бодурулгениң болгаш иштики национал продуктун хемчээлдериниң кудулаакчыны эгелээ. Чурт политиктиг болгаш экономиктиг чиди кризиске келген. Эрге-чагырганың кошкаа, курлавырларын болгаш эвилел бюджетиниң чедилпези билдинип келген.

Эвилелдешкек күрүнеңи езулуг федеративтиг эге-чагада эде тургузарының дугайында айтырыг чидин-биле тургустунуп келген. Чер-черлерде Төптүң диктадынга таарзынмаар хөөнер илереп турар үеде, ону боттандырырга хөй эвес үе артык турган. Ынчалза-даа бичангы эвилелдин удуртукчулары байдалдын дүшкүрлүгүн барымдаалоп көрбөй, кончу кризиске хөдөлип турган. Рын-нокке шилчелиңиң программазы чок турган.

Эвилел керээзинге ат салышыкынын саадатканы Сунгайтке, Тбилисиге, Вильнюске болгаш Ригага болган хай-халлаптарга, Карабахка дайынын эгелээринге, Абхазия болгаш Приднестровьега байдалдын дүшкүрлениринге чедирген Ош түнели — ГКЧП болгаш ССРЭ-нің буурап душкени.

Эде тургустунушкунуң үе-чазы Тывага Россияга болгаш Эвилелге шыкшак демократтериг болган. Тывага нитилелдин бүгү талаларын реформалаары чоруп турган.

1990 чылдың декабрь 12-де

Тыва АССР-нің Дээди Советиниң сессиязын республиканың күрүне суверенитетин дугайында Уурулганы хүлээп алган. Ында суверенитеттиг эдилекчи болза республиканың хөй националдыг чону болуп деп быткан. Тываның статусун Россия Федерациязының ден эргелиг субъектизиниң дениелениг чедир көрдүгөн. Республика боду туттук, сүдүлгө болгаш гимнин болуп деп быткан.

Демократтыг сонгудалар эртен. Чонунуң, ылангыя интеллигенцияны бот-медерели бедээ. Интеллигенция массалыг информация чепсектерин дамчытыр, митингилерге төөгүге чөптүг үнелелин берип, репрессияларны буруушаап, ТАР-ның болгаш Компартияның ажил-чорудулгазын шүгүмчүлөп эгелээ. Дыл, угаан-Бодал, национал начылдар болгаш езулалдар талазы-биле кагдылган эки чүдүлгени катат тургузарының айтырларын база көдүргөн. Эрге-чагырга черлеринге чаа, анык кадрлар кээп эгелээ.

Тыва АССР-нің социал-экономиктиг хөгжүлдесин дугайында СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-нің Министрлер Чөвүлениниң апрельде (1985 ч.) үнген доктаалын күөсүдип турганын ачызында 1989 чылга чедир Тывага экономика дыка шапкан көдүрүлүп турган. Ол доктаал езугаар Тывага дузаны Россияның 15 крайлары болгаш областтары чедирип турган. Оларның күжү-биле чуртталга бажычары, чаа школылар, эмнелгелер, уруглар садтары болгаш өскө-даа объектилер туттунган. Бис Москванын, Красноярскинин, Иркутскиниң, Томскиниң, Уфаның болгаш чурттуң өскө-даа хойрларының туудуруларына чүректин ханызындан четтиргенисти илередиң чоруп бис. Ол доктаал четке күөсү тимейн барганы хомданчыг Частырылган база турган. Алкоголизм-биле демисел арганы бодурулгениң, наркоманияны, токсикоманияны неперээңиң чедирген. 90 чылдарда, бүгү Россияга шыкшак, Тываны база кем-херек үлүгедениң чалгыы хөмө ала берген.

Чамдык массалыг информация чепсектеринге кижилер аразында харылзаларың националдар аразының харылзалары кылдыр көргүзүп турган. Россия парлалазын-га республикага удуру информация (Уланчызы 3-кү арында.)

Тывага Россияның протекторатын чорлоон болгаш оң учур-уткажы

1917-1918 чылдарда Синь-хэй революцияның болгаш моол база тыва чоннарның национал-хосталгалыг шинчээшкенирин түнелинде, маньчжур дарлады дүжүр ооктаанда, Даштыкы Моол (Калга) тускай күрүне апарган. Тыва амбын-ноян Комбу-Доржу баштаан Оюнкор кожуунун ноянарнының, Хемчиктин камбы-ламазы Лопсан-Чамзының, Хемчик кожуунун нояны Буяң-Бадрыгының, Бээжи кожуунун ноянарнының орус хаан Николай II албан езузу-биле дилээң езугаар Россияның протекторатын (өмээр-жилгезиниң) адаане кирген. Ол-ла чылын Хем-Бедирди деп черге Белоарск хоорайны, амгы Кызыл хоорай, эге туудун демдеглээң дашты салган. Кызылдың тургустунганын-дан бээр 85 чыл оюн чоокта чаа демдегелер эртинерин.

Ооң түнелинде өскө артык делегейден хоорук, озадаш чер россияжи рыноктуң делегейинче хаара туттунуп эгелээ. Россия-биле харылзаларының быжыгышкыны Тываның күрүне тургузуунуң улуг депшилгели ролду болгон. Тыва тнос (улус-чон) камгалатынган, оон дилы, езу-чачандары хөгжээ. Тываларың бот-медерели көдүрүлгө.

Николай II хаан Урянхай крайга хамаарыштыр камгалачы политиканы чорудуп келген. Чонун дилы, сарыг шажын чүдүлгези, хамаара чорук болгаш езу-чачындар кадалатыны артык. Крайны тус черин кадрлары удуртуп, баштап келген. Тыва шериглери бирги делегей дайынына киржилгеден хостаан.

1917—1921 чылдарың болушкуну. ТАР-ның тургустунганы, ооң баштайгы Конституциязын хүлээп алганы болгаш Тывага күрүне тургузуунуң хөгжүлдесин

1917 чылдың Октябрының революциязы Тывага көскү салдарны чедирген. 1918 чылдың июньда тыва чон бодунуң бот-тускайлангышкынын чарлаан болгаш бодунуң орус улус-биле калды чурттаар, демнежер дугайында күзелин ынчан илереткен. Ынчалзажок ол күзөл-чүтүк Россияда хамааттык дайының ужуң ол үезинде чедир боттанмаан. Чүгө 1921 чылда, бистин чоңуус бодунуң бот-башкарылганын дугайында айтырыжы ээл ке-

II. Тыва чонунуң салым-хуууну шиптирлээң шиллп алышыкыны

1941 чылдың апрельде ТАРН ТК-ның Политбюрозу ВКП (б) ТК-га болгаш ССРЭ-нің Дээди Советиниң Президиумуна ССР Эвилелиниң составына Тываның хүлээп алырының дугайында дилег кириген. Ынчалзажок ийи ай болганда Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээ болгаш айтырыгы шиптирилээрин сонгорулаткан.

Дайын төңүзүндө ТАР-ның хамаатыларының сеткил-хөөнү ТАР-ның ССРЭ-ге каттыштыра-чы черле чөптүг-дур деп сонуп турганын ол үениң херечилери чу-гаалар турар. Ол үеде эрге-чагыргалардан мындыг айтырыг эне-неперээңи турган: ТАР-ның Чооо ССРЭ-нің составына Тываны кирериниң дугайында айтырыгны Совет Чазактың мурунуга тургузуу турар бе?

1944 чылдың август эгезинде Совет Чазактың харызы келген. Бир эвес тыва улус, ТАРН болгаш ТАР-ның Чазаа албан езуңуң медегелдин кылдыр болза, айтырыгы чугаалайп көөрүңге беленин ында айткан болган.

1944 чылдың август 16-да Кызылга республиканың ажилчы чоннарны VII Оңза Сессиязы болган, анда Биче Хурал кижиниңдеринден аңгыда, кожунарның болгаш хоорайларның чүс ажык төлээлери, а ол ышкак ССР Эвилелинде болгаш Моол Ара Республикадан хүндүлүг делегациялар киришкен. Август 17-де Биче Хурал Декларацияны бир үн-биле хүлээп алган, анда мындыг одурдулур бг, совет улустарың өб-бүлөзүңге чуртла-малар билер турган болза, 1944 чылда улуг назылыг чуртаткы чонун бижик-билгилги 65 хуу четкен, школа назылыг уругларны өөредилгеге хаара тудары 55 хуу апарган.

XX чүс чылдың эгезинде Тывага ажил-агыяның үндезини болур көшкүн мал ажылы колды турган болза, ТАР үезинде алдын, хөмүр-даш тывар бодурулгелер, алгы-кеш, кидис идик кылдыр бодурулгелер, туйбу заводу, электростанция ажилдап эгелээ. Улутур болгаш хергелел кооперациязының системалары хөгжээ. Күрүне болгаш кооператив организацияларының орулгалыг байдалы республиканың бюджетин орулга талазы-биле чаргалдарың ажып турар кылдыр арганы берип турган. Республика боттуң алдын курлавырлыг, европейжи рынокке өлүктү кирип турган. Тыва

III. Сталинизм үезинде ССРЭ-нің составында Тыва

ТАР-ның Россияның составына хүлээп алының соонда, Тываның эрге-чагырга системасын чурттуң конституциялары дүшүртүгөн.

Дайын төңүзүндө ТАР-ның хамаатылары Ада-чурттуң Улуг дайынының фронттарына эрес-дидим дайындап турганнар. Бистин Чоң-чүс чер-чуртулгаларыыс Хоюшук Чүргү-оолга, Түлүш Кечил-оолга болгаш Михаил Бухтуевке (өлгениң соонда) Совет Эвилелиниң Маадрыгы аттары тывыскан. Тыва эки турарчыла — атыг шериглер база танкистер дайынын төөгүзүңге чырыкылыг арын-нары кири бижээнер.

IV. "Хрущевчу чылышыкының" үезинде ССРЭ-нің составында Тыва

"Хрущевчу чылышыкының" үезинде Сталинизм чүдүрүкту сойлаан. Чуртка демократия көдүрүлүп келген, Советтериниң ролю улгаткан. Парламент, эрте дискуссияларынга санал-оңалдары хосту солгур арга тывылган. Иштики херектер органнының ажилын хоойлуга дүшүрткен. Эртем амьдыралы көскүлүг апарган. Космонавтика талазы-биле чедилешкенини, кижитөрөлгениң төөгүзүңде октаргайже бир дугаар ужурудушкуну бүгү делегей хүлээп көөр ужурга таварышкан.

Ол чылдарда Тывага хөй адырлыг экономика хергелетинип тургустунуп, республикага техника, кадрлар-биле дузаломчы улумчылал турган. Аш-чөм болгаш болбоозырадыла үлетпүрүн элээң хөй бодурулгени турган. Малдын баш сомы, оон продуктулу өзүл оран.

1958 чылда "Тыва кобальт" комбинаттын тууду эгелээ. 1964 чылдың сентябрыда "Тыва даг-дүгү" комбинаттың бирги эвилел амырдыгы бодурулгө.

V. 60 чылдарың ийги чартында — 80 чылдарың эгезинде ССРЭ-нің составында Тыва

Хрущевтуң соонда үениң бир онзагай чүлү болза, 1965 чылда экономикага "косыгиничи" реформалар, күш-ажылды эртемге үндезилеп организаастаары, бот-орунга-чарылганы киригени болур. Көздө ажил-агыяны адырларын хөгжүдери темпилерин дүргедерид, чонунуң хергелел бараанарын бодурур сорулгалар салдынып турган.

Ол чылдарда республиканың бодурукчу күштерин хөгжүдөр дугайында чазак доктаалдары дүгезин алдыган. 1977 чылда бүгү колхозтары совхозтар кылдыр эде тургускан. Дыка хөй улуг объектилерин туттулаан: 1966 чылда телетел ажилгалга кирген, 1968 чылда Ак-Довурак — Абаза оруун дооскан, 1969 чылда Кызылга "Орбита" деп хүлээп алыр станция ажилды берген. 1970 чылда "Тыва кобальт" комбинат продукциязын берип эгелээ. 1971 чылдың дургузунда Терлиг-Хаяны мөңгүн суу тывар бодурулгези, Кызылдың тууду кезектери кылдыр комбинаты, Ак-Довурак — Абаза — Кызыл аразында электри дамчыдар шүгүм ажылаа кирген.

Социал адырың албан черлерин — школыларны, эмнелгелерин, клубтары, культуру бажычарын, хөгжүм-иши театрын — дүрген тууду турган.

VI. Эде тургустунушкунуң болгаш ажык-чорнын үе-чазында ССРЭ-нің составында Тыва

Политиктиг амьдыралга Советтерин ролю бедээ. 1989-1990 чылдарда шиллел үндезинге эң баштайгы демократтыг сонгудалар болган, оон түнелинде Россияны болгаш Эвилелдиң улус депутаттарыңа чыдылгы байдалды тургузуп келген.

Экономиканы алыр болза, ол бот-орунга-чарылга болгаш бот-акшалаңдырышкынче шилчипкени, аренда керээзи турганын.

Дайын сондогыны хоозурлап турбуже, Тывага бүгү хемчеглер-биле дузаломчыны көргүзүп турган. Бедик мергежилди башкы, эмчи, эртемден, көздө ажил-агы

VI. Эде тургустунушкунуң болгаш ажык-чорнын үе-чазында ССРЭ-нің составында Тыва

Хрущевтуң соонда үениң бир онзагай чүлү болза, 1965 чылда экономикага "косыгиничи" реформалар, күш-ажылды эртемге үндезилеп организаастаары, бот-орунга-чарылганы киригени болур. Көздө ажил-агыяны адырларын хөгжүдери темпилерин дүргедерид, чонунуң хергелел бараанарын бодурур сорулгалар салдынып турган.

Ол чылдарда республиканың бодурукчу күштерин хөгжүдөр дугайында чазак доктаалдары дүгезин алдыган. 1977 чылда бүгү колхозтары совхозтар кылдыр эде тургускан. Дыка хөй улуг объектилерин туттулаан: 1966 чылда телетел ажилгалга кирген, 1968 чылда Ак-Довурак — Абаза оруун дооскан, 1969 чылда Кызылга "Орбита" деп хүлээп алыр станция ажилды берген. 1970 чылда "Тыва кобальт" комбинат продукциязын берип эгелээ. 1971 чылдың дургузунда Терлиг-Хаяны мөңгүн суу тывар бодурулгези, Кызылдың тууду кезектери кылдыр комбинаты, Ак-Довурак — Абаза — Кызыл аразында электри дамчыдар шүгүм ажылаа кирген.

Социал адырың албан черлерин — школыларны, эмнелгелерин, клубтары, культуру бажычарын, хөгжүм-иши театрын — дүрген тууду турган.

VI. Эде тургустунушкунуң болгаш ажык-чорнын үе-чазында ССРЭ-нің составында Тыва

Политиктиг амьдыралга Советтерин ролю бедээ. 1989-1990 чылдарда шиллел үндезинге эң баштайгы демократтыг сонгудалар болган, оон түнелинде Россияны болгаш Эвилелдиң улус депутаттарыңа чыдылгы байдалды тургузуп келген.

Экономиканы алыр болза, ол бот-орунга-чарылга болгаш бот-акшалаңдырышкынче шилчипкени, аренда керээзи турганын.

Дайын сондогыны хоозурлап турбуже, Тывага бүгү хемчеглер-биле дузаломчыны көргүзүп турган. Бедик мергежилди башкы, эмчи, эртемден, көздө ажил-агы

VI. Эде тургустунушкунуң болгаш ажык-чорнын үе-чазында ССРЭ-нің составында Тыва

Политиктиг амьдыралга Советтерин ролю бедээ. 1989-1990 чылдарда шиллел үндезинге эң баштайгы демократтыг сонгудалар болган, оон түнелинде Россияны болгаш Эвилелдиң улус депутаттарыңа чыдылгы байдалды тургузуп келген.

Экономиканы алыр болза, ол бот-орунга-чарыл

БИСТИҢ НАЙЫРАЛЫВЫС ЧҮС-ЧҮС ЧЫЛДАРДА УЛАМЧЫЛААР

(Эгеги 1-ги, 2-ги армында) дайны эгелзэн. Ол дугайында "Хоранпа каан согунар" деп номда биззэн. Ону чамдык ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң депутаттарына кандидаттар "боралгак сугдан балык тудуп" немелде бадылаашкынар алырынга ажылааннар. Ындыг чүүл 1990-1991 чылдардың билдинтир болушкынарына чедирген. Тывадан орус дөлгә чугаалар специалистер

чоруп, кожа регионнар-биле, россияжи болгаш эвилел Төвү-биле харылзаалар нарыыдаан. Республиканың Чазаа болгаш Дээди Совети кем-херек үүлгедин үзе шавар, чөрүлдээлерниң чылдаганын тайылбырлаар, регионнар болгаш Төп-биле харылзааларны чогумчудар хемчеглерни алган. Ол болза хөжүп эгелел орган демократияга шыңгыы кичээндирг болган.

Биче бизнес сайзырап олурар. Экономиканың бо чылгы 9 айларында эки түнелдер хөй. 1997-1998 чылдарың түнели-биле алырга, нинти регионалдыг продукт 3,7 хуу көүздүң.

Республика чурттагы чоңуң чойгаар өзүлдөң чогуур денелге тудуп шыдаан. Соолгу 5 чылдарың дүргүзүң чурттагы чоңуң саны 11,3 муң кижиге өскөн. Аарып чоруктуң, не-чашың өлүп хороор чоруу кудулаан. Чуртте-

чы чоңуң көжер чоруу болур-чогуур денелге келген. Бо чылдың 8 айларында ол эки түнелди көргүскөн. Республикада чорутуңуң турар реформаларың кезек үе-чадазының түнелдерин мындыг-дыр.

Бис реформаларың шитпирли-биле бурунгаарладың, эки чүддерни быжыглап, кылдынган частырылгыны эдер ужурулуг бис.

рзэге федерацияның дыка хөй субъектилери адын салбаан. Чечняда база катап дайын эгелзэн. Федерацияның симметриялыг тургузуң чылдаганы болдуруп алган кижилер Федерацияның субъектилерин каттыштырып, улгаттыраарының, оларның санын 89-тан 8-12-ге чедир кызыраарың, оңу боттандырыда Россияның Конституциязың эде көөрүңүң дугайында чугаа-соот оон-моон көдүрүлүп турар.

Бо айтырыга хамаарыштыр чангыс чүдүлү чугаала болур мен: оңу айында эвес көдүрүп турар. Айтырыга соң-даарга дөмей эглип кээп болур. Ынчалзажок амгы үе-чадада чүлге асимметриялыг Федерация хамаатыларың, республикаларың, крайларың, областларың болгаш автономнуң тургузуларың бот-догуннаң эргелерин долзуу-биле боттандырып турар.

Крайларга болгаш областтарга көөрдө, республикаларың эргелерин хемчээли улуг деп чүүл шын эвес. Бөгүн областтары болгаш крайларың республикаларың денелинге чедир көдүргөн.

Федерацияның симметриялыгы оңу асимметриялыгың дугайында маржымгы амьдаргалар боду үзе шитпирлөөр. Ынчалзажок кидиң-доо таварылгала чонгыс чүлү тода билдингер: Россия майык болган республикалар херек эвес, а ол бодуңуң хөй талалыгы база субъектилериниң тускайлаңы-биле күштүп болур.

VII. 90 чылдарың реформаларың үе-чадазында Россияның составында Тыва

Россияны Президентияның 1999 чылда Федералдыг Хуралга Айыткалыңды айтканын өзүгаар алырга, "реформалошкың" эгелзэ үеде байдал кончук берге турган. 1991 чылда шитки нинти продукт мурундоңуң чылга деңизээр, 13 хуу кызырылган. Чыл дүргүзүңде херектел өрткөрүң 2-ден хөй катап өскөн... Россияның хоорайларының хөй кезинге карточка системазың киргеген.

Мындыг байдалдарда чуртка болгаш Тываның экономикага гайдарың реформаларың чоруткан. 1992 чылдың январьдан эгелел баранарың өртзэн сула салыпкан. Оңу түнелде рынок янзы-бүрү бараннар-биле долдунуп эгелзэн. Кадагааты бараннарга чурттуң рыногунче орук ажитынган. Рыноктуң инфраструктуразы шапкыны-биле тургустунуп, садыг-саарылга, амьдырал хандырылга болгаш чурттаар бажың-балгат жуужудулаңы эгелзэн. Шаңкынаар экономикаың планан үлээр системазыңга согуңу чедирген.

Чер, өңү харылзааларыңга, дащтыкы экономиктиг ажилчорудулга, каайлы политиказыңга реформалар уламчылаан. Чайгаар монополистерниң ажилын таарыштыр көргөн. Чижилгелиг байдал тургустунуп турган. Биче бизнес хөжүп орган. Банкыларның саны чуртта көүздүң. Бюджеттер аразында хамаарылгаларың Концепциязы ажилдап кылдынган. Бюджет алыкчыларының четчелзешкенин чорудуп, оларның даңзын тургускан. Чурталга-коммунал реформазының чорудулаңының талазы-биле ажил днрлп келген.

Реформаларың эрге-хоойлу базаазы ажилдап кылдынып эгелзэн. Озалдаң-даа бол, бис саң-хөө, хамааты болгаш үндүрүг Кодекстерин алган бис.

Будурулгениң чеди чыл кудулап бадышкынының соонда, 1997 чылда рубльдиң курузун быжыглаар, информацияны доктааш кылдырар, будурулгениң кудулашкының доктадыр аргалыг болган. Чуртка делегей рыногунуң кезикчамдызы болур рынок экономиказың тургускан.

Социал реформалар эгелзэн. Конституция реформазы шапкын темпийли аларган. 1993 чылдың октябрьда Москвага болган политиктиг кризистин соонда чоңуң референдумна Тываның болгаш Россия Федерациязының Конституцияларын хүлээп алган. Советтерниң системазың дүжүргөн. Чаа хоойлуудулга органың — ийи палаталыг Федералдыг Хуралды соңгаан.

Россияның Президентияның болгаш федерация субъектилеринин удартуучуларының сонгулдалары эрткен. Тус черин бот-башкарылга органы көстүп келген, күрүне эрге-чагырга органына хамаарышпас сонгулда комиссиялары тургустунган. Суд системазың реформазы шимчел үнгөн. Оңу түнелдең бидурулге кудулашкынының темпизин эвээжзэн, инфляцияны, рубльдиң үнезиниң кудулаарын доктааткан.

Тыва Россияның Президентияның деткимчезин алган, ол республиканы Кыдыккы Сонгу чүк районнарыга болгаш аңа деңиз черлерге хамаарыштыр дугайында Чарыкты үндүргөн. Федералдыг Чазаактың "Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин күрүнениң талазында деткич хемчеглер дугайында" № 714 доктаалды хүлээп алган. Тыва Сонгу чүкче сөөртүлге талазы-биле чээлилерни аң эгелзэн. Социал реформаларың база боттандырып турган.

VIII. Эрткен үени угааң-бодарың дамчыштыр Тываның болгаш Россияның чагай келир үезинче

1. Республика девискээриңге националдар аразында харылзааларың эштештирип таарыштыры

Тыва — хөй националдыг республика. Мында 90 аймак-сөөк улустарың төлээлери чурттал турарлар. Чурттагы чоңуң хөй кезини тывалар болгаш орусстар, үндезин чурттагыларның хузуу 68 хире хуу. Хөй саныг этностарга орусстар, хакастар, украиннер, татарлар, буряттар, белорустар, немелтер хамааржыр. Чазыбиги чүс чылда үндезин чурттагы чоңуң саны дөрт катап, орус дөлгә чугаалаарларың саны — сес катап өскөн. Сагыш-сеткил материалдыг үнелиг чүддерин тургузарыңга республикада чурттал турар шулту аймак-сөөк улустарың төлээлери боттарының болдунар-ла ша-биле үлүг-хузуун кириштирген. Оларның кады ажилдажылгазы болгаш харылзааларың, найралдыг хамааты болгаш националдар аразының чөлээржилгезиниң байдалын тургузар арганы берген.

Оңу быжылгаары, улам шөй сайзырадыңың чугула. Республиканың кудурунениң национал политиказының Концепциязы ажилдап турар. Тываның чоңнарың Ассамблеязы тургустунган. Россия Федерациязың Федерация болгаш националдар херектериниң талазы-биле амынның бүрү эргелиг төлээз ажилдап турар. Оларның ажилчорудулазының таарыштырылган чорудары-биле Тыва Республиканың Национал политика, дащтык экономиктиг болгаш регионалдыг харылзаалар амын тургускан.

Бо белен эвес айтырыга хамаарыштыр планың болгаш системаалыг ажилдың эгеги салдынган. Ассамблеяның болгаш чоңнарың эгелзешкенин деткиринге хүн бурунуң карак кызыл ажылы эргежок чугула. Этностарың янзы-бүрү ужуражылгаларың, конференцияларың, фестивалдарың эртирер Улустарың найралы бажыңын тудар дуңуң.

2. Националдар аразында харылзааларың, девискээрлер аразында харылзааларың быжылгаарың дамчыштыр эштештирип таарыштыры

Россияжи онзагай чоруктуң салдарында амгы үениң национал политиказы девискээрлер политиказы-биле сырый холбоалаы.

Тыва девискээрлер аразының "Сибирь дугуржулазы" ассоциацияның составында кирип турар. Сибирьниң районнары угаан-бодал, эртемтехника болгаш культура талазы-биле аажок улуг аргашинектиг. Москва, Санкт-Петербург болгаш Россияның өске-даа хоорайлары-биле үре-түңелдиг, кайы-даа талаларга ажиткы харылзаалар тургустунган.

Кожаларывыс — краснояржылга, хакастарга, алтайларга, буряттарга, иркутчуларга, томичилерге бистин онзагай өөрүп четтиришкенин илередип тур бис. Социал-экономиктиг, культурул хөгжүлдөңгө болгаш кадрлар белеткелдиге дуңзар дээш курлак чедир мөгейдиңс.

Регионалдыг хамаарылгаларың.

3. Федералдыг эрге-чагырга органы-биле харылзааларың быжылгаарың дамчыштыр националдар аразында харылзааларың эштештирип таарыштыры

Үндезин Хоойлуларың кайызы-даа утка-шынар талазы-биле демей, кайызы-даа рынок экономикалыг болгаш хөй партиялыг эрге-хоойлулуг демократтыг нинителди тургузарыңче улганган. Ындыг-даа бол, оларда карышкарта база бар, оларны эдил турар. Улур Хурал (съезд) 63 эдилгени кириген.

Бо ийи конституцияның кайызы-даа бир демей хөгжүрү, сайзыраар ужурулуг. Чөрүлдээлериң сумележишкениң бир болгаш чөпшээржилгелериң

4. Харылзааларың быжылгаарың дамчыштыр Тываның болгаш Россияның чагай келир үезинче

1. Республика девискээриңге националдар аразында харылзааларың эштештирип таарыштыры

гайында саналды Чазак чүдүлүзүңүң көөр ужурулуг. Оларның төөгүлү төрзэн чурту-биле харылзааларың тударыңга дузалаар херек. Этностарың дыл айтырын көдүрүп турары шын. Тывалар, ылаңгызы көдз черлерде кижилер орус дылды ханы билген турары чугула. Школарга, курстарга тыва дылга өөрдилгени организаастарың дугайында этностарың саналды деткир херек. А этностарың урулгарыңга болгаш анык өскенге дащтыкы дылдарны өөрениринге байдалды тургузар.

Этниктиг культураларың, езу-чаңылдарың болгаш ужуруларны дигризериниң эргежок чугулазы деткимчени ал турар. Культура хүнерин, фестивалдарың, национал кухня байырларың, республиканың чоңнарың ийи-хөп көрүлдериң доктаамал чорудар херек. Массалыг информация чөпкөриңге онзагай культуралар дугайында доктаамал рубрикаторың амырдыр. Оон-даа айнай. Кадрларың шиллгезинге болгаш таарыштырылганың онза кичээлгил болуру чугула. Биске оларның мергежилиңиң денел эң чугула. Оларны өйшаанда эскерип, деткип, шаңкал-мактаар херек. Чангыс сөс-биле чугаалаарың, реформалар республиканың чоңнарың амыдыралында хөй-хөй солун чүддерин илереткен.

Республиканың иштинде националдар аразында харылзааларың эштештирип таарыштырыңың талазы-биле бистин планың амыдыралында хөй-хөй солун чүддерин илереткен.

Республиканың иштинде националдар аразында харылзааларың эштештирип таарыштырыңың талазы-биле бистин планың амыдыралында хөй-хөй солун чүддерин илереткен.

Республиканың иштинде националдар аразында харылзааларың эштештирип таарыштырыңың талазы-биле бистин планың амыдыралында хөй-хөй солун чүддерин илереткен.

Республиканың иштинде националдар аразында харылзааларың эштештирип таарыштырыңың талазы-биле бистин планың амыдыралында хөй-хөй солун чүддерин илереткен.

Республиканың иштинде националдар аразында харылзааларың эштештирип таарыштырыңың талазы-биле бистин планың амыдыралында хөй-хөй солун чүддерин илереткен.

Республиканың иштинде националдар аразында харылзааларың эштештирип таарыштырыңың талазы-биле бистин планың амыдыралында хөй-хөй солун чүддерин илереткен.

Республиканың иштинде националдар аразында харылзааларың эштештирип таарыштырыңың талазы-биле бистин планың амыдыралында хөй-хөй солун чүддерин илереткен.

Республиканың иштинде националдар аразында харылзааларың эштештирип таарыштырыңың талазы-биле бистин планың амыдыралында хөй-хөй солун чүддерин илереткен.

Республиканың иштинде националдар аразында харылзааларың эштештирип таарыштырыңың талазы-биле бистин планың амыдыралында хөй-хөй солун чүддерин илереткен.

2. Харылзааларың быжылгаарың дамчыштыр Тываның болгаш Россияның чагай келир үезинче

1. Республика девискээриңге националдар аразында харылзааларың эштештирип таарыштыры

ны быжылгаары — төөгү, езу-чаңыл айтыры-дыр. Ол, бирги ээлзеге, Тываның чоңуңа ажиткы. Харылзааларың колбартышоо, бистер улуг орус культуруга хоора туртуңуң турар бис. Бедик технологиялары өөренип ол, ажылгала кирип турар бис. Делегей стандарттарыңиң денелинге чүддеш кадрларың чурттуң дээди өөрдилге черлеринде белеткеп ол турар бис. Харылзааларыңың колбартышоо, бис хөлчөк улуг россияжи рыноктары, оларның бижитинге болгаш бизнестиниң хоойлуларын шинээдиң ол турар бис. Кижилер аразында харылзаалар туртуңуң турар. Россияның бүгү чоңнары-биле чокушулжаш, төрелдежин турар бис, ол дээрже бистин чуртувустун үндезин-дыр.

Россияжи регионнар-биле республиканың байлактарың шинээдиң алырының талазы-биле чангыс эвес телевидиди боттандыраар бис дээрзинге бүзүрээр мен.

Россияжи регионнар-биле республиканың байлактарың шинээдиң алырының талазы-биле чангыс эвес телевидиди боттандыраар бис дээрзинге бүзүрээр мен.

Россияжи регионнар-биле республиканың байлактарың шинээдиң алырының талазы-биле чангыс эвес телевидиди боттандыраар бис дээрзинге бүзүрээр мен.

Россияжи регионнар-биле республиканың байлактарың шинээдиң алырының талазы-биле чангыс эвес телевидиди боттандыраар бис дээрзинге бүзүрээр мен.

Россияжи регионнар-биле республиканың байлактарың шинээдиң алырының талазы-биле чангыс эвес телевидиди боттандыраар бис дээрзинге бүзүрээр мен.

Россияжи регионнар-биле республиканың байлактарың шинээдиң алырының талазы-биле чангыс эвес телевидиди боттандыраар бис дээрзинге бүзүрээр мен.

Россияжи регионнар-биле республиканың байлактарың шинээдиң алырының талазы-биле чангыс эвес телевидиди боттандыраар бис дээрзинге бүзүрээр мен.

Россияжи регионнар-биле республиканың байлактарың шинээдиң алырының талазы-биле чангыс эвес телевидиди боттандыраар бис дээрзинге бүзүрээр мен.

Россияжи регионнар-биле республиканың байлактарың шинээдиң алырының талазы-биле чангыс эвес телевидиди боттандыраар бис дээрзинге бүзүрээр мен.

Россияжи регионнар-биле республиканың байлактарың шинээдиң алырының талазы-биле чангыс эвес телевидиди боттандыраар бис дээрзинге бүзүрээр мен.

2. Харылзааларың быжылгаарың дамчыштыр Тываның болгаш Россияның чагай келир үезинче

1. Республика девискээриңге националдар аразында харылзааларың эштештирип таарыштыры

Россияжи регионнар-биле республиканың байлактарың шинээдиң алырының талазы-биле чангыс эвес телевидиди боттандыраар бис дээрзинге бүзүрээр мен.

Россияжи регионнар-биле республиканың байлактарың шинээдиң алырының талазы-биле чангыс эвес телевидиди боттандыраар бис дээрзинге бүзүрээр мен.

Россияжи регионнар-биле республиканың байлактарың шинээдиң алырының талазы-биле чангыс эвес телевидиди боттандыраар бис дээрзинге бүзүрээр мен.

Россияжи регионнар-биле республиканың байлактарың шинээдиң алырының талазы-биле чангыс эвес телевидиди боттандыраар бис дээрзинге бүзүрээр мен.

Россияжи регионнар-биле республиканың байлактарың шинээдиң алырының талазы-биле чангыс эвес телевидиди боттандыраар бис дээрзинге бүзүрээр мен.

Россияжи регионнар-биле республиканың байлактарың шинээдиң алырының талазы-биле чангыс эвес телевидиди боттандыраар бис дээрзинге бүзүрээр мен.

Россияжи регионнар-биле республиканың байлактарың шинээдиң алырының талазы-биле чангыс эвес телевидиди боттандыраар бис дээрзинге бүзүрээр мен.

Россияжи регионнар-биле республиканың байлактарың шинээдиң алырының талазы-биле чангыс эвес телевидиди боттандыраар бис дээрзинге бүзүрээр мен.

Россияжи регионнар-биле республиканың байлактарың шинээдиң алырының талазы-биле чангыс эвес телевидиди боттандыраар бис дээрзинге бүзүрээр мен.

Россияжи регионнар-биле республиканың байлактарың шинээдиң алырының талазы-биле чангыс эвес телевидиди боттандыраар бис дээрзинге бүзүрээр мен.

Россияжи регионнар-биле республиканың байлактарың шинээдиң алырының талазы-биле чангыс эвес телевидиди боттандыраар бис дээрзинге бүзүрээр мен.

2. Харылзааларың быжылгаарың дамчыштыр Тываның болгаш Россияның чагай келир үезинче

1. Республика девискээриңге националдар аразында харылзааларың эштештирип таарыштыры

Россияжи регионнар-биле республиканың байлактарың шинээдиң алырының талазы-биле чангыс эвес телевидиди боттандыраар бис дээрзинге бүзүрээр мен.

Россияжи регионнар-биле республиканың байлактарың шинээдиң алырының талазы-биле чангыс эвес телевидиди боттандыраар бис дээрзинге бүзүрээр мен.

Россияжи регионнар-биле республиканың байлактарың шинээдиң алырының талазы-биле чангыс эвес телевидиди боттандыраар бис дээрзинге бүзүрээр мен.

Россияжи регионнар-биле республиканың байлактарың шинээдиң алырының талазы-биле чангыс эвес телевидиди боттандыраар бис дээрзинге бүзүрээр мен.

Россияжи регионнар-биле республиканың байлактарың шинээдиң алырының талазы-биле чангыс эвес телевидиди боттандыраар бис дээрзинге бүзүрээр мен.

Россияжи регионнар-биле республиканың байлактарың шинээдиң алырының талазы-биле чангыс эвес телевидиди боттандыраар бис дээрзинге бүзүрээр мен.

Россияжи регионнар-биле республиканың байлактарың шинээдиң алырының талазы-биле чангыс эвес телевидиди боттандыраар бис дээрзинге бүзүрээр мен.

Россияжи регионнар-биле республиканың байлактарың шинээдиң алырының талазы-биле чангыс эвес телевидиди боттандыраар бис дээрзинге бүзүрээр мен.

Россияжи регионнар-биле республиканың байлактарың шинээдиң алырының талазы-биле чангыс эвес телевидиди боттандыраар бис дээрзинге бүзүрээр мен.

Россияжи регионнар-биле республиканың байлактарың шинээдиң алырының талазы-биле чангыс эвес телевидиди боттандыраар бис дээрзинге бүзүрээр мен.

Россияжи регионнар-биле республиканың байлактарың шинээдиң алырының талазы-биле чангыс эвес телевидиди боттандыраар бис дээрзинге бүзүрээр мен.

2. Харылзааларың быжылгаарың дамчыштыр Тываның болгаш Россияның чагай келир үезинче

1. Республика девискээриңге националдар аразында харылзааларың эштештирип таарыштыры

Россияжи регионнар-биле республиканың байлактарың шинээдиң алырының талазы-биле чангыс эвес телевидиди боттандыраар бис дээрзинге бүзүрээр мен.

Россияжи регионнар-биле республиканың байлактарың шинээдиң алырының талазы-биле чангыс эвес телевидиди боттандыраар бис дээрзинге бүзүрээр мен.

Россияжи регионнар-биле республиканың байлактарың шинээдиң алырының талазы-биле чангыс эвес телевидиди боттандыраар бис дээрзинге бүзүрээр мен.

Россияжи регионнар-биле республиканың байлактарың шинээдиң алырының талазы-биле чангыс эвес телевидиди боттандыраар бис дээрзинге бүзүрээр мен.

Россияжи регионнар-биле республиканың байлактарың шинээдиң алырының талазы-биле чангыс эвес телевидиди боттандыраар бис дээрзинге бүзүрээр мен.

Россияжи регионнар-биле республиканың байлактарың шинээдиң алырының талазы-биле чангыс эвес телевидиди боттандыраар бис дээрзинге бүзүрээр мен.

Россияжи регионнар-биле республиканың байлактарың шинээдиң алырының талазы-биле чангыс эвес телевидиди боттандыраар бис дээрзинге бүзүрээр мен.

Россияжи регионнар-биле республиканың байлактарың шинээдиң алырының талазы-биле чангыс эвес телевидиди боттандыраар бис дээрзинге бүзүрээр мен.

Россияжи регионнар-биле республиканың байлактарың шинээдиң алырының талазы-биле чангыс эвес телевидиди боттандыраар бис дээрзинге бүзүрээр мен.

Россияжи регионнар-биле республиканың байлактарың шинээдиң алырының талазы-биле чангыс эвес телевидиди боттандыраар бис дээрзинге бүзүрээр мен.

Россияжи регионнар-биле республиканың байлактарың шинээдиң алырының талазы-биле чангыс эвес телевидиди боттандыраар бис дээрзинге бүзүрээр мен.

2. Харылзааларың быжылгаарың дамчыштыр Тываның болгаш Россияның чагай келир үезинче

1. Республика девискээриңге националдар аразында харылзааларың эштештирип таарыштыры

Россияжи регионнар-биле республиканың байлактарың шинээдиң алырының талазы-биле чангыс эвес телевидиди боттандыраар бис дээрзинге бүзүрээр мен.

Россияжи регионнар-биле республиканың байлактарың шинээдиң алырының талазы-биле чангыс эвес телевидиди боттандыраар бис дээрзинге бүзүрээр мен.

Россияжи регионнар-биле республиканың байлактарың шинээдиң алырының талазы-биле чангыс эвес телевидиди боттандыраар бис дээрзинге бүзүрээр мен.

Россияжи регионнар-биле республиканың байлактарың шинээдиң алырының талазы-биле чангыс эвес телевидид

БИСТИҢ НАЙЫРАЛЫВЫС ЧҮС-ЧҮС ЧЫЛДАРДА УЛАМЧЫЛААР

(Тончүзү. Эгеzi 1-ги, 2-ги, 3-кү арыннарда) зунда эдилээр, ону салгалдарына дамчылып бээр эрге бар. Боттун болгаш делегей арга-дуржулазын өрөнмишаман, бот-боттарыыска удуу баямнарны кылбышкан, бис ол карышкакты, эдил алыр бис деп бодаар мен.

Тываның Алтай-Саян дагларының, Устүү Енисейниң шынааларының онзагай бойдуун камгалап арттырыарының талазы-биле Федерацияга кирип деп турар солун сандарыыс бар. Тываның, Россияның болгаш делегейниң эртеденнери маңа шинчилелдери кылган. Ол төлөвилеп Тываның XXI чүс чылда быжырымчалык хөгжүлдээрин таваа болуп, федералдык программа апаарын күзээр бис.

Дараазында, өнчү айтырыс. Бис өнчүге эргелери болгаш бүрүн эргелери тода аңгылаары дээр бис. Бистин эгеда баазавыңгы кошкан өөренип көргөш, тыва өнчүге хамаарыштыр бүрүн эргелери дамчыдып бээрин федералдык төптөн дилеп турар бис.

Бодууус ээлээвиште бистер уугулар пособиелериниң, бюджеттиниктериниң шалың акшазының көзүк-чамдызының төлөвириниң бүрүн эргелери дамчыдып бериксээр ийик бис.

Тываның федералдык төлөбиле бюджеттер аразында харылзаазы республиканың тускайлап талаларын долузуу биле өөренип көөрүнчү ууланган баазага тургустунган турар ужурулг. Чуртта бюджеттер аразында харылзааларың реформалашканының концепциязын ажалдап кылышыкчы оң киржикчилериниң аразына бот-билчишикчи болдуруп, Россия Федерациязының субъектилеринин бюджеттен хандырылганын саң-хөө деткичезиниң фондузун күсели-биле деңээри эргежок чууга деп шийтирге кээр арганы берип болур ийик. Бедик дотация-хөө дузаламчызына эвес, а бирги ээлчегниң доктааттынган болгаш хөй каналдык дузаламчыга херейледиг дээрзи билдинип келген.

Бюджеттер аразында харылзааларың эптештирил таарыштырларда хоойлужулганын шыгызы-биле эде көөр херек. Күрүнениң эң кудуку социал стандарттарының, Россия Федерациязының субъектилериниң районнаар дугайында хоойлулар, амьдырал-чуртаарының эң кудуку денелини дугайында хоойлуга тодардылгалар, тон чуугула.

Ундүрүк, чээли болгаш инвестиция политиказын база шыңгы эде көөр чуугула. Федералдык төл экономикаы кошкак регионнарга оларның, үндүрүк баазаның регионалдык хөгжүлдө фондусун болгаш хөгжүлдө бюджеттин дамчыштыр калбарытырына дуза кадар ужурулг деп бистер снпал турар бис. Адаттыгын үндөзүннериниң болгаш магадылдарының акша-хөреңгизинден квоталарың үндүр арга-биле инвестиция конкурстарын өдө төлчүдери чуугула.

Тываның моон сонгаргы хөгжүлдө Россия Федерациязының Чазааның бот чылдын сентябрь 16-да хүлээл алганы "Тыва Республиканың социал-экономикик байдалын чогуначулар болгаш республика бюджетиниң обулгалыг кезээнин быжырымчалык өзүлдөзине негелделери тургузар талазы-биле хемчеглел дугайында" доктаалының күсселдезинден база 2005 чылга чедер үелерде Тываның социал-экономикик хөгжүлдөзүн тускай социалдык федералдык программаның ажалдап кылышыкчынынан кончуг хамаарыштыр апаар. Ук программа шыңгы ажалдажылганы болгаш ше-

неделер база экспертизаны эрткен 114 инвестиция төлөвилелерин бодунда хаара тудур турар. Программа 8 муң хире чаа ажалын туруштары тургузар, бүдүрүлгө хемчээлини өзүлдөзүн 9 млрд. рубльге, бүгү төлөвирин бюджеттеринче төлөвирлерин—3 млрд. рубльге чедерин хандыраар. 2005 чылда республиканың дотациялыг чоруун 75 муңдан 20 муңга чедер кызырлык болур.

Россия Федерациязының экономикаы болгаш саң-хөө дузаның чуугулазын демделеп тура, база бир чүүлдүн дугайында чуугаалаксадым. "Далайдан агаар маңаар" байдалда бис частырылгар кыл-бис ужурулг бис. Хамык чүүлдерге боттуу-биле көөр берек. Бөгүн Федерацияда акша-хөреңги чок. Трансфертерини безин хөлчөк бергедээшкенин апа турар бис. Ындыг болганда, ийи уулаанышыкчыга ажалдаар ужурулг бис.

6. Социал реформаларың адырына Тываның болгаш федералдык төптүн харылзааларын эптештирил таарыштыры

Социал реформаларың адырына Тываның болгаш федералдык төптүн удуу-дедир харылзааларының эптештирил таарыштырылганы чок черин ээлеп турар. Хамааты кижжи бүрүзү бодун эз кижжи кылдыр минип, экономиканың хөгжүлдөзине үлүүн кириштире бээр шак ыңдыг реформаларың чорудары чуугула.

Социал реформаларың боттандырышканының айтырыгыне тодаргай ханылавын, өг-бүлө политиказы, өгленчил-ири, ие-чаш камгаланы, ада болуру, чаш назын дээр чижектиг чүүлдерге доктаап көрей. Төл бо адырларга социал политиказын уулаанышканын хөй чашты камгаларының талазы-биле бирги ээлчегин хемчеглериниң дугайында" Чарлыкка дүүшүр кылып чоруткан. "Тываның чаштары" деп программа база күсеттинип, салым-чаяаның урулгарга күрүнө деткичезиниң системазы хемчеглелдери турар. "Ие болуру айыл чок болуру", "Смиртлел олар-белчирлеринде чуртап чоруур малчын херэжженнери болгаш оларның ажы-толун кадкышдарының программа күсеттинип, чаш кижиниң эрте сайзыралының Концепциязының ажылы чоруттуруп турар. Салым-чаяаның урулгарга күрүнө деткичезиниң системазы хемчеглелдери турар.

Оң-биле хергелештир өг-бүлө, дөргүл-төрөл харылзааларың уулаанышканы болгаш чаагай езу-чаңчыларын салгалдында кудулаашканын база эскерип турар бис.

Сөөлүгү он чылдарда Тыва-да-даа, Россияда-даа чаш урулгарың төртүтүнөр чоруунда кудулаашканын байдык илереп келген. Бо нити айтырыг Россияның чурттакчы чоңуңуң санын канчаар көвүдөдир, тыва этносту канчаар кагалалап арттырыл, ону канчаар шийтирилзе чогуурл деп бодандыра бээр.

Өскүс чаштарга болгаш аданезиниң азыралы чок арктан урулгарга хамаарыштыр боттуг күрүнө политиказы эргежок чуугула. Эвилелди составыне киргенвис дайын соондагы берге чылдарда хөй ажы-толуг өг-бүлелерге урулгар пособиелериниң төлөври эгелээ. Россияны удурулга ол буюның чаңчыларын уламчылар дээрзинге бүзүрээр бис.

Эмчи-генетикти шинчилелери чорударында, эге-чадада илереттинген генетикти

Бирээде. Боттун күчүлериң ажалгалын бедидери. Бүдүрүлгениң хөгжүлдөзүн күсели-биле үндүрүг оонар баазаны калбартыры.

Ийде. Бисте чер, арыг суг, арга-арыг, аң-мең болгаш үнүш, казымал байлак четчир. Бистин чоңуус куш-ажылга дадыккан, салым-чаяаның. Кыдындан дуза чокта Тыва "кызыл-дустай" бээр деп сөс-домакты угаан-медерелден, дыл-домактан уштуп октаар херек. Боттарыыстың боттандырыштырамыс экономикаы программалар бисте четчир. Ол дугайын Тыва Республиканың Президентиниң чоңга, Тыва Республиканың Дээди Хуралына Айтканында айтып турар.

Боттун орулгаларын көвүдөп, боттун бүдүрүлгениң ажалдадып тургаш, чүгле ычон бис национал идеяны боттандырып, чорутуу дорамчалык дотациялыг чорутуу үнүп, республиканың экономикаы айыл чок чорун хандырып болур бис.

өскерлишикчи эдеринге биске федералдык төптөн деткич херек.

XX чүс чылда орус чоңуң киржигилеги-биле тывалар үжүк-бижик билбес чоруктан дээди эртеме чаза булгаашканы кылган. 1944 чылда 84 школа болгаш 320 башкы турган чүве болза, бөгүн 170 нити өөредилге школалары, 6 муң хире башкылар бар. Тыва чоңуң билгиниң денелин бедидирине улуг ролду чүс-чүс орус башкылар ойнаан, олар өөреникчилериниң сагыш-сеткилдеринче чырык сактышыкчыларын арттырган.

Өөредилге системазын хөгжүлдө, бүгү-нитти ортумак эртемени хандыраы бистин мурнады көөр кол чүүлүс болуп артып калганы бөгүн бадыткаар ужурулг бис. Өөредилге хөгжүлдөзүнүн программаның күсселдезиниң үезинде республикада өөредилге стандартын федералдык болгаш регионалдык компонентиниң эптештирил таарыштырының талазы-биле ханы ажал чоруттуруп турар. Этнопедагогиканың болгаш делегейниң классиктиг педагогиказының, өг-бүлө кижизилдигиниң болгаш урулгар албан черлеринге, эге болгаш нити өөредилге школаларына кижизилдигени бот-боттарын немежир айтырыкже кичээгей салдынып турар.

Амгы үеде бис Федералдык Чазаактан салым-чаяаның урулгарга инновациялыг өөредилге черлерин, ылангыя кожуун төптеринге, организастаарына, малчынарны болгаш мижилериниң урулгарына интернеттар системазын дагы каттап тургузарына дузаны манап турар бис. Өөредилгениң интернет системазы сөөлүгү үеде чөлүгү эвес шүгүмчүлөгө таварып турар, бодунуң үезинде оң ачызында да дыка хөй хамаатылар долу ортумак эртемени чедип алгандарла болгай.

Республикага дээди өөредилгени болгаш эртемени хөгжүлдөзине улуг болушук болза, 1995 чылда бистин үш дээди өөредилге черлериниң баазасын Тываның күрүнө университетин оң чаа-чаа факультеттери болгаш куш-ажыл рыногун өөренип көргөн мергежилдери-биле кады ахытканы болур. Сөөлүгү чылдарда республикага чыгыртыр эртем төптери болгаш лабораториялар тургустунган. Амгы үеде республикада 160 эртем кандидаты, 10 эртем доктору ажалдап турар. Оларны саны чыл санында көвүдөп турар.

Бир эвес Россияның Чазаа анык университеттин материал-техниктиг баазаны быжыргаларына дузанын көргүзөр

чүве болза, сеткиливис ханы-школалар өөрүп четтирер ийик бис. Тываның дыл, төөгү болгаш литературазының, кедээ ажал-агының, бойдус курлавырларының комплекстиг шинчээли алышыкчыларын айтырыларын шинчилээринге, биосферлиг шинчилелдери чорударына, "хөөмей" феноменин, чоңуң ужуруларын, езу-чаңчыларын, буддизмниң болгаш хамнаар чоруктуң философиязын шинчилээринге, тыва уксаалыг хойну каттап тургузарына, а ол ышкак экономика, юриспруденция, социология адырына эртемендерни белеткээринге деткимче биске хергелеттинип турар.

Тыва чоңуң культура амыдыралына өскерлишикчи үе-чада болза, 1930 чылда тыва алфавитти чогаатканы болур. 2000 чылда бис тыва бижикти тывылганының болгаш Тываның баштайгы эртем академиязының — Тыва Арат Республиканың Эртемен комитетин организастаанының 70 чылын демделеп эрттирер ужурулг бис.

Парлаал сөзүнүн төртүтүнгени тыва дылдын болгаш литератарының, театр уран чүүлүнүн тыптырынга чедирген. Национал театрда орус болгаш делегей классиказының чогаалдарына үндөзлеттинген шийлери тургузуп турар. Хөөмей болгаш даш чоңар уран чүүлүн ат-алдары делегейде бедээ. Бирги тыва алфавитти үндөзлекчизи, бедик эртемен-билгилиг Монгуш Лопсан-Чинмит ламаны тыва чоң өөрүп четтиришикчи саклп чоруур. Бөгүн бисте тыва литератарының болгаш уран чүүлүн үндөзлекчилери:

С. Токанын, С. Сары-оолдун, С. Пюрбюнүн, М. Кенин, Лопсанын, С. Козлованы, А. Емельяновтун, В. Кек-оолдун, артистер М. Муңзуктун, К. Муңзуктун, Х. Конгарың, О. Намдараның чурчукчулар В. Тас-оолдун, С. Ланзынын, И. Салчактын, Н. Рушеванын, даш чоңукчулары М. Черзинин, Х. Тойбухаанын, Н. Рушевтин, композитор А. Чыргал-оолдун, эртемендер А. Пальмбахтын, Ш. Саттын, Ю. Арачынын, Н. Сердоботун, В. Дубровскийниң, Р.Бегзиниң болгаш өскелерин-даа аттарын улуг чоругарал болгаш өөрүп четтиришикчи-биле адал турар бис.

Моон-даа сонгар тываларының орустарны болгаш республиканың иштинде чуртап чоруур өске-даа чоңарның национал культуразын кадалап арттырып, сайзырадыры эргежок чуугула. Оң-биле хергелештир классиктиг уулаанышыкчыларны хөгжүдүп, делегей культуразының чедишикчиери-биле байлашканы ужурулг бис. Ынчангаш хөгжүм, чуралга, кино болгаш театр адырына кадрларны белеткээр чуугула.

Нацияның кадкышырына куш-кулутура, спорт болгаш кадкышык чуугула факторлар болур деп билгип бистин нитилелде билдингир. Үе-дүптен бээр куш-кулутура тываларың национал культуразының адырылбас кезээ болуп келген. Бурунгу шагдала хөгжээшкенин, оюнар, спортчуг маргылдаалар тыва чоңуң амьдыралына чуугула ролду ойнап, эстетикти болгаш сагыш-хөөн хергелдерин хандыраына бараан болуп чораннар.

Бөгүн аят чарыкы, ча дары, баг кагары дээр ышкак спорттун национал хевирлери школада куш-кулутураны сайзыралына өмөк-дөмөк болуп турарлар. Ынчалза-даа школаларда, урулгар албан черлеринде амьдыралдык кадкы овуу-хевирин, валеологияны, экологияны өөредир башкылар чедишлени турар. Маңаа күрүнениң улуг дузаламчызы херек.

Амгы үеде республикада спорттун 20 ажыг хевирлери

хөгжүлдөни алган, 22 спортчуг школалар болгаш клубтар ажалдап турар. Тыва спортчуларың чедишикчиери республиканың болгаш Россияның дөвискээрин ажа берген. Реформаларың чылдарының дургузунда делегей маргылдааларының 7 чемпионнары болгаш призерлары, Олимпий оюннарының киржикчилери, Европа чемпионнарының 8 чемпионнары болгаш призерлары кестүгүлөп келген. Ол тыва кадрларын, Красноярскиниң спортчуг мергежилдин дээди школазының ажылының түң-нелдери-дир. Кадрлар белеткелинге, Тывага Бүгү-россияның спортчуг хемчеглерин, а ол ышкак хостуг хүрешке Россия чемпионнады эрттиреринге дузанын каткан Россия Федерациязының алдарлыг тренери Д. Мендешалиге, бистин ат-алдарыг чыгыс чуртууус, калган И. Ярынгө өөрүп четтирер бис. Бис ол ышкак Карелинниң мастерлер школазына, Соңу Кавказтын болгаш даштыкы чурттарын школаларына хаара туттунары күзээр бис.

55 чылдын дургузунда Тываның кадкы камгаланың чедишикчиери бузурулгидиг. Эмчилериниң саны 45 катпа өскөн. Россияның Кадкы камгалала амызына, Сибириниң, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларының медицина дээди өөредилге черлеринге специалистер белеткелинге дузаны дээр өөрүп четтиргенисти илердип турар бис.

Тываның төөгүзүнө оспаның эпидемиязы, сибирь явазының, быт тивиниң аарыгына калбак нелпередиг турган. Бөгүн ол амылды аарыгыларын когун үскөн. Туберкулез, вирустуг гепатит-биле, йод чедишпезиниң уруктары болгаш өске-даа социал аарыгылар-биле демиселге бар хемчеглери ап турар. Ынчалза-жок, федералдык төптүн дузазы чокка ук айтырыгы боттун күжү-биле шийтирилгени болдунам. Дагылг черини, ширин агаар-бодуштуң чаңчылаан ченин солааның араганың нацияны кадкына салдарын өөренип көөрүнүң талазы-биле бедик денелдиг эртемен шинчилелдери чорударына дуза херек.

Тываның бүгү чоңарының сагыш-хөөн шинектерин көдүрениң талазы-биле тускай уулаанышыкчыны ажалды чорудуп, ону республиканың быжырымчалыг хөгжүлдөзүнүн стратегиязын адырылбас кезээ кылдыр санап турар бис. Хөй нацияны хөгжүлдөзүнө тивилел хөй конфессионалдыг. Чурттакчы чоңуң бүгү бөлүктөрине, оларның делегейге көөрүшүңүнө, социал, национал болгаш шажын-чүдүлгө эрге-ажыктарына хамаарылгач ден-дешки байдалдыг. Бисте 32 шажын-чүдүлгө организациялары эп-таларың эгин кожа хөгжүл оубурлар. Ол болза сарыг шажынның, хамнарны болгаш христиан шажынының яныз-бүрү каттыжышыкчылары-дыр. Реформаларың чылдарында республикага Мындаагылар Чырыткылыг XIV Далай-лама, оң төлээзи Чырыткылыг Богдо-Кэгэн болгаш Россияның православ хураазиниң ийиги кижиз митрополит Сергей ада кээп чоран.

Амгы үеде тыва нитилелдин сагыш-сеткил хөгжүлдөзүн боттандыраына, Россияны болгаш делегейниң эки шикшолаларына православ шажынның, буддизмниң болгаш хамнаашкының философиязының үндөзүшкенин урулгары болгаш аныктары өөредирине күрүнө деткимчези херек.

Социал стандарттарың эге-чада көргүзүлгенин чыгыс болгаш республика боттун күжү-биле бодунуң хамаатыларының долу хемчээлдиг социал

камгалалын боттандырып шыдаас. Бис күчүлүг экономикаы төптерден ыракта чыдар бис, кыжын бисте соок 50 градус чедө бээр, чайы кандаашкыныг. Чурттакчы чоңуң кижжи санының орулгазы нити чуртуунга бодаарга, барык 1,5-2 катпа эвээш. Россияның Президентиниң Тываны Кыдыккы Соңу чүктүн районнарына деңээл Шарлы мындыг байдалды шала чымчактан. Ынчангаш бис Федерацияны болгаш Тываның бодамчалыг удуу-дедир чөпчээржилгени эртемен социал политиказын боттанышыкчыны хандыраар ужурулг бис.

Бистин арга-шнектерини кызыгарыг бол, Тыва Республиканың Чазаа хоочуннарының болгаш инвалидтерини хөй-нитти организацияларына болдунар деткимчени көргүзүп турар.

Тываның социал-экономикик хөгжүлдөзүнүн шупту чедишикчиери улуг салгалды кижжилериниң — пенсионерлериниң куш-ажылының болгаш энергиязының — тилел-дир. Силерниң куш-ажылына дээр дээр, бистин амьдыралыны чыгайжыдып бергенин дээр, амгы Тываның тургузуунга төлөптиг үлүг-хуунар дээр черге дээр мөгөйдөвис, бистин эргим хоочуннарымыс! Силер бис бүгүдөгө, ылангыя өзүп олурар анык салгалга, кезээ шагда чырык үлөргө чижек болуп артар силер. Силер хамааты болгаш Адуруттун дайыннары, сталин репрессиялары шыдажып эртен силер. Бергедээшкенинге, кызгадаашкынарга таваргы-таваргы, силер билгелерге чүткүлдүг чоран силер. Ону төрөз черинерге, чоңураак харам чокка берип келдинер.

Амгы шагың аныктары силерге аажок дөмей. Сөөлүгү чылдарда лицейлерде болгаш гимназияларда, республиканың, а ол ышкак Россияны, оон туржуу кадагаат чурттарың ортумак тускай болгаш дээди өөредилге черлеринде өөренип турар аныктарың саны көвүдээ. Анык специалистер боттарының профессионал ажал-чорудулазының база дайын чылдарының байдалдарының үндөзүшкенин оңу төөгүлүг шийлиге деп санаар эргелиг бис.

Ушле. Россияны составына Тываның турганы 55 чылдарың дургузунда бистин харылзааларыыс аңгы-аңгы идеологтуг болгаш эрге-хоойлу үндөзүшкенин сайзырап келген. Оларны хөгжүлдөзүн болгаш быжыргаларың таваржы формулаларының дилээшкени доктаамал чоруп келген. Ол үениң дургузунда улуг чедишикчиери-даа, оон-биле хергелештир республиканың экономикаы хөгжүлдө майының шийли алышыкчынына стратегтиг частырылгар-даа турган, оң түңүлүнде улуг хажыдышыкчынар болгаш дең-дески эвес чорук үлөргө келген. Амгы үеде фе-

болгаш орус-славян цивилизацияларже ханылап кире берген боттарының дазылдарын ултас дээрзинге бузурээр мен. Силерниң ада-иелеринер кыска үениң дургузунда эргежок чуугула билгилерниң быгыг баазанын тургузуп шыдааннардыр. Реформалар силерге өнчү эдилээр эргени берип, өөренип, хөдөлүп, көжүп-шимчээр шийлгенери хостуг болдурган. Силерни Конституция камгалап турар. Силерге бүгү делегей, канчаар-даа аажок улуг информация байлаа, амгы үениң харылзаа системалары амык.

Российжи болгаш даштыкы чажыктарыңа чүү-даа чүгөе оштырбас деп сорулгалы турар ужурулг силер. Тываның национал идеязын база бир утка-шынары чогуу-на вында бооп турар. Бөгүн силерниң мурнунара: "Ажылда — амьды-роорының арганы тыва бээр сен" деп сорулгал тургустунган. Аныктарга хамаарыштыр ону "Өөрөн, ажылда иччи бот болуп сен" деп немеп болур. Шак ыңдыг угаан-медерелдиг амгы шагың аныктары XXI чүс чылдын хөй националдык делегейинче ала-чайгаар эптежи кире бээрлер.

Хүндүлүг чыгыс чер-чуртууларым! Бистин эргим аалчыларымыс! Тыва биле Россияның удуу-дедир харылзааларының дугайында, Россияны составына 55 чылдарың дургузунда республиканың хөгжүлдөзүнүн дугайында үстүндө чүүлдерге үндөзүлээш, чамдык түңчелдерин үндүрүп болур.

Бирээде. Чүс-чүс чылдарың дургузунда, ылангыя ТАР үезинде тыва болгаш орус чоңарны аразында политикаы, экономикаы болгаш культурулг харылзааларың төөгүлүг хөгжүлдөзүн болгаш быжыгышыкчыны Тыва биле Россияны улам чоокшулаштырып келген.

Ийде. ССР Эвилелиниң болгаш РСФСР-ниң составына Тываның каттыжып киргениниң чорудулазында демократичи эвес (бо үениң хемчээли-чү) чүүлдөр турзажок, бис төөгү барымдаларының база дайын чылдарының байдалдарының үндөзүшкенин оңу төөгүлүг шийлиге деп санаар эргелиг бис.

Ушле. Россияны составына Тываның турганы 55 чылдарың дургузунда бистин харылзааларыыс аңгы-аңгы идеологтуг болгаш эрге-хоойлу үндөзүшкенин сайзырап келген. Оларны хөгжүлдөзүн болгаш быжыргаларың таваржы формулаларының дилээшкени доктаамал чоруп келген. Ол үениң дургузунда улуг чедишикчиери-даа, оон-биле хергелештир республиканың экономикаы хөгжүлдө майының шийли алышыкчынына стратегтиг частырылгар-даа турган, оң түңүлүнде улуг хажыдышыкчынар болгаш дең-дески эвес чорук үлөргө келген. Амгы үеде фе-

дералдык-даа, республика-даа органнарына реформаларың иштинге оларны эдериниң ажалдары оонажыр.

Дөрте. 90 чылдарың эгезинде республиканың федералдык төп-биле харылзааларың рыноктун, демократияның болгаш федерализмниң принциптеринге дүүшүр конституучу-эрге-хоойлу үндөзүшкенине тургустунуп келген. Оларның ужуу-утказы амгы үеде дооулулбаан долузу-биле илереттинер болгаш Федерацияны болгаш Тываның политиказын боттуу-биле долдурарын, эптештирип таарыштыраар негеп турар. Оларны шийтирилеп тура, бистин хөй националдык республика-выстың төөгү, национал-экономикик, бодуус-географтиг байдалдарын долузу-биле өөренип күзээр бис.

Беште. Тываның хөй националдык чоңуң демократтыг, езулуг-ла федеративтиг Россия чурттаар, ажалдаар дээр изиг күзели төлөптиг дээр ээлээр. "Күштүг регионнар — күштүг Россия" деп формула — маргыш чок шыңчылдыг болур. Ону практика кырына боттандырганында саң-хөө-экономикик кризисте ажып эртери, бистин Федерацияны бодун-бүрүн чоңурун быжыргалары хамаарып келген.

Алдыда, адал сөөлүндө. Бистин мерген угааның өгбелеривис Россия-биле чаагай харылзааларың болурун чагаан. Тыва бодунуң төөгүзүн болгаш амгы үелерин дургузунда ол чагыларга шыңчызын бадыткап келген. Бистин харылзааларыыс үер дээр чажыт-даа, ажык-даа күженишикчиери түңчөл чок болур. Россияны өске чоңарны-биле бир деңге демократтыг хөгжүлдөзүн оруун шийли алганынында ыңдыг семээшкениниң кездиз шуут үзүк.

Эргим өнчүктөр! Силерге бистин нити байырлалыыс-биле байыр чедирдим. Оң-биле бир деңге Республика хүнүн болгаш Наадмыны — тыва куруениң даза малчынар байырлалдарың демделеп турар бис. Улуг бергедээшкенин турзажок, ук байырлалга найырлалыыс болгаш чөл-шээржилгевисти кадалап олгаш үндөзүшкенин оңу төөгүлүг шийлиге деп санаар эргелиг бис.

Ушле. Россияны составына Тываның турганы 55 чылдарың дургузунда бистин харылзааларыыс аңгы-аңгы идеологтуг болгаш эрге-хоойлу үндөзүшкенин сайзырап келген. Оларны хөгжүлдөзүн болгаш быжыргаларың таваржы формулаларының дилээшкени доктаамал чоруп келген. Ол үениң дургузунда улуг чедишикчиери-даа, оон-биле хергелештир республиканың экономикаы хөгжүлдө майының шийли алышыкчынына стратегтиг частырылгар-даа турган, оң түңүлүнде улуг хажыдышыкчынар болгаш дең-дески эвес чорук үлөргө келген. Амгы үеде фе-

Бодунуң чуугамны бистин тыва шулукчүвүс К.-Э.К. Кудажының сестери-биле доозуксадым. Тываның 55 чыл оюнуңуң байырлалының хүнүндө ол сестер биегизинден-даа артык чуугула ужуу-уткалыг динчылдып турар деп санаар мен:

Арат чоңун авазы дег азырал каар Россия база Тыва — мээң чуртум. Силер ийи каттыжыпкаш, ыңай боорга, Сеткил-чүрээм албадалты — ошкал ор мен (Очулгазы редакцияны)

Уш өрээлдиг чаагайды тудтуган БАЖЫҢЫ САДИП тур мен. Телефон 3-11-51.

"Шын" солуну дамчыштыр

Бистин ынак акывыс, дунмавыс, ССРЭ-ниң спорт мастери, Тыва Республиканың алдарлыг ажалдакчысы Федор Хаажыкпанович Ондарын сөөлүгү орукче үдээрине киржи, ажыг шүжүүвүстү кады үлөжи, моральды болгаш материалды дузаны көргүскөн Тыва Республиканың Президентизи Ш.Д. Оор